ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 12 (16172) ◇ 2000 чылдың февраль 1, вторник ◇ Ат салган шагы ◇ 20.10 ◇ Садар ертээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Президентизи-Чазак даргазы Ш. Д. ООРЖАККА
Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. КАРА-ООЛГА.
Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттары К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ, Н. И. ЛОКТИОНОВКА

АЛБАН ЕЗУЗУНУҢ БИЖИИ

ТЫВА ЧОННУҢ ХҮНДҮЛҮГ СОҢГУТТУРГАННАРЫ!

Россия биле Моолдуң күрүне кызыгаарында, ылаңгыя Тес-Хем кожуунунуң девискээринде тыва участогунда, чымчадыр чугаалаарга, дүшкүүрлүг байдал массалыг информация чепсектерин дамчыштыр Силерге бижиир ужурга мени таварыштырды. Херектиң ужуру чүдел дизе, мал-маган оорлаар, ону кандыгбир арга-биле сүрүп үндүрер сорулгалыг хамаатыларның күрүне кызыгаары үрээр чоруу шуут кедереп барды.

Боо-моңгулуг моол кызыгааржылар Моолдан бээр оорлап эккелген малды кызыгаарже дедир сүрүп аппар чыдарывыс бо-дур деп меге чылдак чугаалап, оларның хоойлу-дүрүмге үүлдешпес, мал оорлаар сорулгалыг хөделишкиннери бисти дыкала дүвүредип турар. Харын-даа чамдык таварылгаларда окбоону ажыглаптар-дыр, түңнелинде кижилер аарыбиле балыглаттынар база өлүм-чидимге-даа таваржырдыр. Чижээлээрге, 1999 чылдың май 12-де моол кызыгааржылар Россияның кызыгаарының 218 кызыгаар демдектиг черинге хамааты О. К. Сагаачини өлүрүп каанар. 1999 чылдың май 26-да баба июнь 13-те база-ла Россияның девискээринге кожуунуң чурттакчылары А. А. Шыдыраа биле А. С. Адышааны тудуп алгаш, Моолче күш-биле алгаш барганнар. Берт-Даг суурнуң участок шагдаазы В. Б. Сырат албан-хүлээлгезин күүседип турда, октуг боо-биле аар балыглаанар.

Кызыгаар камгалалының моол хамаатылары болгаш шериг албанныглары тыва малчыннарга хамаарыштыр күш көргүзер, түрүдер, эттээр болгаш бак сөглеп, дорамчылаар чоруктарны доктаамал болдуруп турар. Ылаңгыя эрткен чылдың январь 22-де О-Шынаа суурга Моолдуң чепсектиг үш хамаатызы хамааты О. М. Шинчиктиң бажыңынче кире бергеш, ону коргудуп тургаш, хол дээп эттеп-эттеп, чүү-хөөзүн ап алгаш деве бергеннер.

Ол-ла үеде чепсегленген дөрт моол хамааты малчын Янчып Көк-оолдуң коданындан ооң аъдын, эзерин болгаш дааранар машинаазын алгаш барган.

1999 чылдың октябрь-ноябрь айларда чепсегленген моол аъттыг кижилер О-Шынаа суурнуң малчыннарын болгаш чурттакчыларын коргудуп, үргүлчү аңаа кээп тургулаан. Дүне чаңгыс эвес удаа халдаашкыннар болгаш аткылажышкыннар болгулаан, амдаа болуп турар.

Бо факт-барымдааларны үстүнде турар күрүне, эргехоойлу камгалаар органнар болгаш кызыгаар албан черлериниң удуртулгазы билир, ынчалзажок ол бүгү эчизинге чедир сайгартынмаан, дээди албан черлеринде ол бүгү болуушкуннарга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынганын база алдынып турарын чон билбес, тодаргайлаарга, Россия-моол күрүне кызыгаарының тыва участогун быжыглаар талазы-биле күрүнелер деңнелинде кандыг хемчеглер алдынып турарын чон билип алыксап турар.

Кызыгаар үрээшкиннери амдаа үргүлчүлевишаан. Оларны тодарадырга мындыг.

2000 чылдың январь 25-те Кызыл-Чыраа суурнуң девискээринге кызыгаар демдээниң 204 черинге, Россия Федерациязының болгаш Моол Арат Республиканың күрүне кызыгаарындан 400 метр черге кызыгаар камгалалының Россияның хамаатылары чораан УАЗ-469 автомашиназын моол шериг албанныглар автомат-биле тарбыдапкан. Түңнелинде 1976 чылда төрүттүнген, спортчу, хүреш талазы-биле мөге хамааты Виктор Быратович Ланаа ийи ок-биле хөрээнче балыгладып өлүрткен, а хамааты Виктор Сурунович Арина ис чок читкен. Амгы үеде истелге чоруп турар, бистиң кызыгаар албан черлеривистиң дыңнадынга моол тала мынчага чедир харылавайн турар.

Бо бүгүнү моол шериг албанныгларның талазындан ужур-дүрүм чок аажылал, делегей эргезиниң болгаш ботботтарынга ажыктыг дугуржулгаларның нормаларын тоап көрбес чорук кылдыр үнелеп көөр апаар. Тываның болгаш Россияның талазындан чогуур таланың хоойлу-дүрүмге таарышпас шак ындыг хөделишкиннерин ийи чурттуң чогуур органнарын дамчыштыр шыңгыы көөрү негеттинип турар. Оон башка ол бүгүнү эрге-чагыргаларның шинтпир чок чоруу кылдыр чон биле бээр болгаш кызыгаарга чепсектиг месилдежишкиннерге чедир безин үүү-даа бооп болурун манап болур, ындыг болзажок, ындыг болуушкуннар болуп-даа турар ышкажыл. Шинтпирлиг хемчеглер албас болза, кызыгаарның өштүг үрекчилеринге, кызыгаарны дамчыштыр мал-маган өттүржүр кижилерге, кондрабандистерге, кемниг бөлүктерге удур демисел чоруттунмас-тыр, оларның бажын эттендирип болбас ужурлуг.

Бистер чүгле акт-барымдаалар тодаратпайн, а иштики херектериниң, айыыл чок чоруктуң органнары, суму чагыргалары-биле кады байдалды чогумчударынче күжениишкинни салып, кызыгаар чурумун үрээрин, мал-маган оорлаарын болдурбас дээш, аңаа доктаамал контрольду тургузарынче угланган сагындырыг-профилактиктиг хемчеглерни боттандырып турар бис, ылаңгыя чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, кемниг херектер бооп болгу дег черлерге, малчын коданнарга рейдилерни, дежурныйлаашкыннарны, кедеглерни организастап чорудуп турар бис.

Кызыгаар чоогунда аймактарның чамдык хамаатылары-биле кады моол кызыгаар камгалалының баш удур көрдүнмээн хөделишкиннери (өлүрүүшкүннер, чепсектиг халдаашкыннар болгаш өскедаа болуушкуннар) кожуунуң чурттакчыларының чөптүг килеңнээшкинин база дүвүрээзинин болдуруп турар. Ылаңгыя О-Шынаа болгаш Кызыл-Чыраа сумуларда байдал дыка нарын. Моол кызыгааржыларның ужур-дүрүм чок хөделишкиннериниң чаңгыс-даа таварылгазын хоойлу-дүрүм камгалаар чогуур органнар төнчүзүнге чедир истевээн, истелгенин түңнелин чон билбес.

Девискээрниң хөй кезинде кызыгаар ажык, кызыгааржылар ону камгалап күш четпейн турар. Ону барымдаалап көргеш, моол тала-биле холбашкан кызыгаар айтырыгларын федералдыг болгаш күрүнелер аразының деңнелинге хоойлу-дүрүмге дүүштүр көөрүн, "Шара-Нур" бөдүүн эрттирилге пунктузун ажыдарын үзе шинтпирлээрин, кызыгаар заставаларының болгаш шериг албанныгларның санын көвүдедирин, эргежок техника-биле оларны хандырарын, кызыгаар отрядының эргезинде турар вертолеттарны доктаамал ажыглаар кылдыр дузалаарын кожуунуң чурттакчы чонунуң мурнундан Силерден дилеп тур мен.

Моол кызыгааржыларның ужур-дүрүм чок аажылаашкыны болгаш кызыгаарда байдал соңгукчуларны дүвүредип турар, Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга чедир бо бүгү айтырыглар шинтпирлеттинген турар дээрзинге бүзүрээр мен.

Б. С. ШЫЫРАП,
чагырга даргазы Тес-Хем кожуунуң чонунуң өмүнээзинден.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ ПУТИННИ ДЕТКИИР БОЛЗУВУССА...

РФ-тиң Президентизинге кандидаттарның бирээзи — амгы үеде Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар Владимир Владимирович Путин. Бо хуннерде В. В. Путинниң кандидатуразын деткээн болуктер чер-черлерде хөйү-биле тургустунуп турар.

Кызыл хоорайда бир ындыг эгелекчи болук тургустуган. Болуктүң даргазы "Тывахлебпродукт" акционер ниитилелдиң чиңгине директору Николай Буталдырович Алдачы болган.

Үе болуктүң кыйгырыын моон адаанда парладывыс.

ЭГЕЛЕКЧИ БӨЛУКТҮҢ КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг ха-дуңма!

90 чылдарның дургузунда күрүнени, ниитилелди болгаш экономиканы сайзырадырының янзы-бүрү аргаларын көрүп келдивис. Ынчан буураашкыннар-даа тургулаан, ол бүгү биске билдингир. Күрүне болгаш ниитилел сандараашкынның байдалынга келген турган. Россияның экономиктиг күүү-шыдалы кедергей эвээжээн. Чурттакчы чонуң амыдыралының деңнелинин талазы-биле делегей чурттарының аразында сезен дугаар черни эзлеп турар бис. Социал адырны, эртемни, өөредилгени болгаш культураны хөгжүдеринге акша-хөреңги күрүнеде четпейн турар. Шериг талазы-биле ооң күчүзү кошкаан, делегейде ооң алдархүндүзү баткан. Даштыкы өрешире бажын ашкан. Кем-херек үүлгедир чоруктар болгаш терроризм чуртту хөме апкан.

Бо эң берге байдалдан херек кырында үнүп болурунуң аргазын В. В. Путин саналдап турар. Ол дээрге социал-экономиктиг хөгжүлдениң үр хуусаалыг стратегиязын ажылдап кылыры база боттандырары, идей-политиктиг чөрүлдээлерден үнери болгаш Россияны катап чаартыр дугайында идеяны долгандыр арыг бүгү-ле ниитилел-политиктиг күштерни сырый каттыштырары, ниитилелди угаанбодал болгаш мөзү-шынар талазы-биле сайзырадыры база кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур шинтпирлиг демиселди чорудары — ооң программазының кол угланыышкыннары ол-дур. А ону боттандырарының чугаажок негелдези күштүг база дээштиг күрүне эрге-чагыргазы болур. Ынчалзажок эң-не кол чүве болза, В. В. Путин Премьер-министриниң албан-дужаалынга, а ооң соонда Россияның Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнинин баштайгы базынмарындан эгелээш-ле, бодап алган үүлүн херек кырынга күүседип шыдаар аргашинээзин бадыткап шыдаан. Ол — демократ, патриотчу болгаш билдилиг организакчы. Российжи ниитилелдиң янзы-бүрү кезектери болгаш политиктиг күштери ону деткип турар.

В. В. Путиниң ол шынарларын өөренип көрбүшаан, Россияның Президентизинге ону эң тааржыр чедимчелиг кандидатура кылдыр санавышаан, В. В. Путинни деткиир шимчээшкинни тургузар талазы-биле эгелекчи бөлүктүң кежигүннери болур бистер, Россияның болгаш Тыванын, Россия Федерациязының хөй национал-дыг чонунуң салым-хуузун, бистиң ургларывыстың болгаш уйнуктарывыстың келир үезин боттарынга хамаарылгалыг кылдыр көөр бүгү-ле кижилерни бистиң талавыска турарынче кыйгырып тур бис. Ол-бо айтырыглар талазы-биле үзел-бодалдарның дүүшпейн баар чылдагааннары турза-даа, силерден аңгыланмас бис, боттарывыстың туружувусту, көрүжүвүсту силерге албадавас бис. Кол-ла чүве болза, бистиң күрүневисти катап чаартыр идеяга ак сеткилдиг хамаарылганар болгаш ол амыдыралга боттанзын дээш В. В. Путинге шыдаар-ла шаанар-биле дузалаарынар болур.

* Хүндүлүг ха-дуңма, В. В. Путинни деткиир болзувусса, ниитилелдиң социал-политиктиг турум байдалдыг болурунга, экономиктиг реформаларның даштыкы рекомендациялар езугаар эвес, а Россияның төөгүлүг дуржулгазын болгаш ооң онзагай үүлдерин езугаар боттаныр, делегейниң күштүг күрүнелериниң санынга Россия катап кирер дээрзинге бүзүреп болур бис. Россияның составынга чечектелип турар Тыва дээш туржур бис. Биске каттыжыңар.

Селектор-хурал

ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАС

Январь 27-де Россия Федерациязының составында республикаларның ИХЯ-ларының аразынга селектор-хурал болуп эрткен. Ону Россия Федерациязының ИХЯ-ның сайыдының орук-транспорт албанының талазы-биле бирги оралакчызы генерал-полковник Г. Н. Голышев башкарып эрттирген.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң 1998 чылдың июнь 15-те үндүрген № 711 чарлыы-биле КАИ-ни ОШАЧКИ кылдыр эде организастаан болгай. Ук селектор-хуралга ОШАЧКИ-ниң эрткен 1999 чылда кылып чоруткан ажылдарын сайгарып чугаалашкан. Орта Калмык, Карелия, Мордов Республикаларның, Костром, Челябинск областарның ИХЯ-ларының ОШАЧКИ-лериниң ажылдакчыларының боттарының эрткен чылда кылып чоруткан ажылдарының түңнелдерин илеткээн. Бо үстүнде адаттынган республика, областарның девискээринге сөөлгү чылда автоаварилар хөйү-биле болган. Ынчангаш ук хуралга үстүнде адаттынган областарже онза кичээнгей салдынып, ОШАЧКИ ажылдакчыларының ол девискээрлерге кылып чоруткан ажылдарын сайгарган. Түңнелинде Карел, Мордов Республикаларның, Костром, Челябинск областарның ИХЯ-ларының ОШАЧКИ ажылдакчыларының ажылын четпестерлиг деп Калмык Республиканың ИХЯ-зының ажылын шуут багай деп санаан. Тыва Республиканың ады экилериниң-даа, багайларның-даа санынга кирбээн. Ынчангаш Тыва Республиканың ИХЯ-зының ОШАЧКИ ажылдакчыларының ажылын үүгээр деп үнелеп болурунуң барымдаазы бар.

Хуралдың төнчүзүнде үстүнде адаттынган берге девискээрлерни онза кичээнгейге ап, Россия Федерациязының ИХЯ-зының сайыдының бирги оралакчызы генерал-полковник Голышев бүгү республикаларның ОШАЧКИ ажылдакчыларының мурнунга чаа сорулгаларны салган. Ажылды экижидер дизе, тус-тус черлерде орук инспекторларының аразынга кижизидилге ажылдарын чаазы-биле чорудары, кадрлар-биле ажылды күштелдирери, чон аразынга орук шимчээшкининиң дугайында профилактика ажылын делгемчидери негеттинип келген.

Оруктарга озал-ондактар колдуунда эзирик чолаачыларның база чадаг кижилериниң орук дүрүмү билбезинден болуп турар. Сөөлүнде генерал-полковник Голышев Россия Федерациязынга удавас болур Президент соңгулдаларынга эки белеткенип, оруктарга озал-ондак болдурбас дээш шудургу ажылдаарын ОШАЧКИ ажылдакчыларынга күзээн.

Виктория САРЫГ-ООЛ,
милициянның лейтенантызы, ИХЯ-ның информация албаны.

Үптекчи халдаашкын

Январь 10-нуң дүнезинде пассажирлер сөөртүп турган хуу машина ээзи С-че үптекчи халдаашкын болган. Ол ийи пассажирни олуртуп алгаш, хоорай кыдынга чоруп олурда, олар хенертен халдаашкын кылып, ооң машиназын былаап алгаш, бодун соонга олурткаш, карактарын моюн-ораар-биле дуй шарып алганнар. Хоорай даштынга кем-херек үүлгедикчилери машинаны башкарып шыдавайн, орук чанында чагыга үстүргеннер. Кем-херек үүлгедикчилери болган херекти сайгаржып чадап турда, качыгдаан чолаачы олардан дезип четтигикен. Эң чоокку КАИ постузунга ол дүнекиниң ийи шакта маңнап келген.

Үптекчи халдаашкын дугайында Кызыл хоорайда бүгү корум-чурум хайгаараар постуларже ол-ла дораан чарлап дыңнаткан. Ону дыңнаaш, милициянның прапорщиги Евгений Ооржак болгаш милициянның улуг сержантызы Константин Санчайның экипажы кем-херек үүлгедиин изиг дээрези-биле истеп ажыткан. Кем-херек үүлгедикчилери туттурган.

Борис ОНДАР.

"2000 чылдың Шагаазын" эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың январь 27 № 74 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. "2000 чылдың Шагаазын" эрттирер талазы-биле хемчеглериниң планын бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың Саңхөө яамызы бо чылгы акшаландырыышкынның күселиби акшаландырыышкынны үзүп бээр:

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызынга чарыгдалдар сметазын езугаар культура-массалыг хемчеглерни эрттиреринге 107 муң рубльди;

Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединге чарыгдалдар сметазында көрдүнгенин езугаар, спорт-массалыг хемчеглерни чорударынга 23,5 муң рубльди;

3. Тыва Республиканың Москва хоорайда чурттап, өөренип турар хамаатыларының "2000 чылдың Шагаазын" эрттиреринге Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызындан акшаландырары-биле Тыва Республиканың Саңхөө яамызы Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың Доктаамал төлээ черинге 20 муң рубльди үзүп бээр.

4. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди "2000 чылдың Шагаазын" байырлаар талазы-биле хемчеглерни МИЧ-ге чыгыдарын хандырар.

5. Бо доктаалды боттандырары дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде департаментизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Оюн

Тыва Республиканың Чазаанын 2000 чылдың январь 27-де №74 доктаалы-биле бадылаан

2000 чылдың январь 1-ден 6-га чедир "2000 чылдың Шагаазын" эрттирер талазы-биле хемчеглер планы

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ

"Шагаа—тыва Чаа чыл" деп ном делгелгезин ажыдары.

А. С.Пушкин аттыг Национал библиотекага **10 шакта.**

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

Шыдыраа талазы-биле маргылдаа.

"Тыва тудуг" АН-ның бажыңынга **10.00 шакта.**

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

"Шагаа—2000" деп беседа-тайылбыр, номнар делгелгези.

К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказынга **10.00 шакта.**

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

Национал тыва хүреш

"Херел" спортзалга, **10.00 шакта.**

Кызылдың уран үүл училищезинин студентилериниң болгаш башкыларының аразынга **"Шагаа—2000" деп национал оюннар конкурузу.**

Кызылдың уран үүл училищезинге **12.00 шакта.**

Күрүненин "Саяннар" ансамблинин **"Шагаа бүдүүзүнде "Ойтулааш"** деп театржыткан көргүзүү.

Тыванын күрүне филармониязынга **17.00 шакта.**

"Шагаа—2000-га" тураскаатган **"Ом мани падме хум"** деп байырлал **концерти болгаш оюннар.**

Хөгжүм-шин театрынга, **17.00 шакта.**

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

Мөргүл номчууру болгаш езу-чаңчылдар көргүзүү.

"Цеченлинг дуганынга **9, 12, 15, 18 шактарда.**

"Тубтенг Чойхорлинг" хүрээзинге **11, 15 шактарда.**

Далай-лама аттыг Дхарматөпке **12, 16, 18 шактарда.**

"Ташипанделинг" хүрээге **15,18 шактарда.**

Чаа чыл бүдүүзүнүң чаңчыл апарган дүнеки үдүлгези.

Богда шажын дуганынга **20.00 шактан 8.00 шакка чедир.**

"Шагаа" байырынга тураскаатган лекция-беседа болгаш делгелге.

Алдан-Маадырлар аттыг музейге **10.00 шакта.**

Хаак чарыжының маргылдаазы.

Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгынга, **11.00 шакта.**

"Шагаа" байырынга тураскаатган уруглар утрениги.

"Енисей" Культура бажыңынга, **12.00 шакта.**

"Бүдүү концерт" деп байырлал концерти.

Улусчу чогаадылга бажыңынга, **17.00 шакта.**

"Шагаа! Шагаа!" байырлал кежээзи.

"Тудугжу" Культура бажыңы, **19.00 шакта.**

ФЕВРАЛЬ 6-ДА

Тыва хамнарның "Саң салыр" деп чаңчыл апарган езу-чаңчылдар байырлалы.

Дыштанылганың, культураның Национал парыгынга Каа-Хемниң эринге **6.00 болгаш 8.00 шактарда.**

Богданың дуганнарынга "Саң салыр" деп езу-чаңчылдар езулалы.

"Цеченлинг" дуганы, оң талакы эрикте "Тубтенг Чойхорлинг" хүрээ Далай-лама аттыг Дхарма-төп, "Ташипанделинг" хүрээ **6.00, 8.00 шактарда.**

Мөргүл номчууру, езу-чаңчылдар.

"Цеченлинг" дуганга **9, 12, 18 шактарда.**

"Тубтенг Чойхорлинг" хүрээге **9, 12 шактарда.**

Далай-лама аттыг Дхарматөпке **12, 16, 18 шактарда.**

"Ташипанделинг" хүрээге **12,16 шактарда.**

Улу чылының баштайгы хүнүн уткууру. Белдир даанга фейерверк. **7.30 шакта.**

Тыва национал оюннар. Алдан-Маадырлар аттыг музейге **10.00 шакта.**

Улу чылынга тураскаатган театржыткан көргүзүг. Улустуң селгүүстээшкини (тевек, хендир тыртары, сөөк сый кагары, сыдымнаары, садыг, ярмарка, организастаары).

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга **14.00 шакта.**

"Ураанхай" мюзик-холлдуң ургларга "Бичии чурт-2" деп концерти.

Тыванын күрүне филармониязынга **15.00 шакта.**

"Ураанхай" мюзик-холлдуң байырлал концерти.

Тыванын күрүне филармониязынга **17.00 шакта.**

СӨӨЛГҮ ШАКТА

⊙ Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазының үшкү чыыжынын депутаттары чогуур ажылын шулуудадырының кырында келген. Думаның организастыг тургузуушкунунуң үезинде портфельдер үлежип чадаш, пленарлыг хуралга киржиринден ойталаан "Бүгү Россия—бистиң бажыңывыс", "Яблоко", "Барын күштериниң эвилели" фракцияларның депутаттары Күрүне Думазының ажылынга февральдың 9-тан эгелээш, киржирин албан езузу-биле дыңнатканнар.

* * *

⊙ Эрткен, воскресеньеде Чечняның Старая Сумжа районунга 120 дээрбечи федералдыг шериглерге дүжүп берген. Ол дээрге дээрбечилериниң аразында ырбакчы чоруктарның көстүп эгелээнин херечилеп турар. Дүжүп бергеннериниң аразында 3 херээжен бар болган. Дээрбечилериниң дүжүп бээринге чечен милициянның командири Бислав Гантемировтуң террористер-биле чугаалажышкыннары улуг ужур-дузалыг болган.

Чечен дайын эгелээнден бээр федералдыг шериглериниң чидирии мындыг: өлүрткеннер 1173, а балыглаткан кижилер 3500 хире.

* * *

⊙ Немец эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде совет суг адаанын С-13 деп хемези Балтикага Германияның эң улуг шериг хемезин сугже дүжүрүп кирген. Аңаа турган 6 муң улуг дужаалдыг немецтер өлген. Каш-ла хонганда, С-13-түң далайжылары герман база бир улуг суднону чуура боолаан. Маадырлыг чоруу дээш суг адаанын С-13 хемезин Кызыл Тук орден-биле шаннаан.

* * *

⊙ Грузияның иштики херектер албаны янзы-бүрү кем-херектер үүлгеткеш, ХКД-ге чаштынып чоруп турган 6 чүс кижини, ооң иштинде Россияның девискээринден 3 чүс кижини туткан.

* * *

⊙ Эрткен воскресеньеде РФ-тиң Чазак Даргазының Бирги оралакчызы Михаил Касьянов АКШ-тың саңхөө сайыды-биле Швейцарияның Давоска ужурашкан.

* * *

⊙ Эрткен чылдың дургузунда Россияга кижи эргелерин хажытканы дээш хамаатылардан Европа судунга 2700 хире хомудалдар кирген.

Агентилелдер медээлериниңден.

Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитеди ажылдап кылган
Дээди Хурал 1999 чылдың июль 7-де хүлээп алган
№ 316 Кызыл хоорай.

Бо Хоойлу болза: күрүненің аныяктар политиказының сорулгаларын, принципторин, кол угланышкыннарын болгаш ону боттандырарының организастыг механизмнерин тодарадып турар;

кижиниң хостуг сайзыралынга эргежок чугула байдалдарны болгаш идиг бериишкинин тургузарын, аныяк хамаатыларның амыдыралчы сорулгаларын боттандырарын, оларны социал-экономиктиг болгаш хөй-нинти идепкейлиг ажыл-чорудулгажа хаара тударын хандырар ужурлуг;

нинтилел хөгжүлдезиниң эң чугула байдалы кылдыр аныяктар политиказын мурнады көөрүнү принцивин быжыглап турар.

I КЕЗЕК. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Кол билиишкиннер

Бо Хоойлуда дараазында кол билиишкиннер ажыглаттынып турар:

аныяктар (аныяк хамаатылар, аныяк назылыг кижилер)—14-тен 30 хар чедир кижилер, аныяк өг-бүле — ашаа, кадайы нелээ 30 хар четпээн өг-бүле, а ол ышкаш 30 хар четпээн ада азы ие болгаш азы четпээн уруглуг өг-бүле.

2 чүүл. Хоойлунуң дүүштүрүп көрүп турар харылзаалары

Хоойлу күрүне органнары, аныяктарның болгаш уругларның хөй-нинти каттыжыышкыннары биле Тыва Республиканың аныяк хамаатыларының аразында харылзааларны дүүштүрүп көрүп турар. Хоойлунуң күжү 14-тен 30 хар чедир аныяк хамаатыларга (аныяктарга) хамааржыр.

3 чүүл. Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказының дугайында Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери

Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказын боттандырарын Россия Федерациязының Конституциязы-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, Россия Федерациязының хоойлулары-биле, Тыва Республиканың хоойлулары-биле, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле хандыртынар.

4 чүүл. Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказының кол принциптери болгаш мурнады көөр чүүлдери

1. Күрүненің аныяктар политиказы болза күрүне эрге-чагыргазының органнарының, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының бир угланышкыны болуп турар болгаш бүгү чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр аныяк хамаатыларның социал углуг ижгериниң, сайзыраарының болгаш боттарын амыдыралга таарыштырып алырының эргехоойлу, экономика, социал, культура база организастыг байдалдарны болгаш магадылалдарны тургузар сорулганы салып турар.

2. Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказын күрүне органнар тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле, аныяктар-биле кады ажылдап тургаш, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелер, организациялар-биле, күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр боттандырар.

3. Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырарының эрге-хоойлу магадылалдарын быжыглаары аныяк хамаатыларның нинтилел болгаш күрүне мурнунга боттарының хүлээлгелерин күүсеткен турарындан чарылбас тудуш турар. Аныяк хамаатылар Россия Федерациязының Конституциязын, Федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын сагыыр, Тыва Республиканың хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээр хүлээлгелиг.

4. Тыва Республикага күрүненің аныяктар политиказы дараазында принциптерни үндезин кылдыр салып турар:

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының ажылын программаларын (хемчеглерин) ажылдап кылыры, бадылаары болгаш боттандырары;

аныяктарның күрүне политиказын боттандырарынга көрдүнген бюджеттен болгаш бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерни чарыгдаарының чурумун тодарадыры;

аныяктарның күрүне политиказын боттандырар күрүне эрге-чагыргазының республика органнарын хевирлеп тургузары;

аныяктар талазы-биле статистика көргүзүглерин чыыры;

Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери-биле тодараттынган уругларга болгаш аныяктарга хамаарышкан хүлээлгелерни эрге-хоойлу харылзааларының бүгү субъектилериниң (күрүне органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның, а ол ышкаш хөй-нинти каттыжыышкыннарының) сагып турарын контрольдаары;

аныяктарның күрүне политиказының талазы-биле эртем шинчилелдерин чорудары болгаш деткиири;

аныяктарның (аныяк сайгарлыкчыларның, ушевер ажылдар кылып турарларның) социал болгаш экономика ужур-дузалыг инициативаларын күрүненің болгаш нинтилелдің деткириниң системазын тургузары;

аныяктарның күрүне политиказын боттандырарынга киржип турар күрүнеге хамаарышпас организацияларны деткириниң хемчеглерин доктаадып тургузары;

күрүненің аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле ажылдаар күрүне албан-хаакчы кадрларны белеткээрин, оларның мергежилин бедидерин организастаары;

күрүненің аныяктар политиказын хевирлеп тургузарының болгаш боттандырарының өске-даа айтырыглары.

6 чүүл. Аныяктарның кадыын камгалаарын, оларның амыдыралының кадык хевирин хевирлеп тургузарын хандырары

1. Тыва Республиканың Чазаа аныяктарның кадыын камгалаар талазы-биле эң чугула хемчеглерни боттандырып, аныяктар аразынга онза айыылдыг аарыгларның (туберкулезтуң, шээр аарыгларның, ВИЧ-халдавырның, наркоманияның, алкоголизмниң болгаш өске-даа аарыгларның) нептереп болурунуң кызыгаарын тодарадып турар.

2. Күш-дамыр культуразын болгаш спортту, ылангыя спорттуң национал хевирлерин, аныяктарның амыдыралының кадык хевирлерин пропагандалаарын болгаш бо талазы-биле өске-даа хемчеглерни пропагандалаарын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлудүрүмнеринге дүүштүр Тыва Республиканың Культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди, кожууннарның спорт комитеттери, тус чер бот-башкарылгазының төлээлел органнарының эргехоойлунуң нормативтиг актыларынга дүүштүр боттандырып турар. Айыттынган органнар аныяктарга амыдыралдың кадык хевирин ижиктирери-биле аныяктарны күш-культура болгаш спорт кылырынче, оон иштинде сонуургал спортун, профессионал спортту болгаш спорттуң национал хевирлерин, туризмни кылыр кылдыр хаара тударынче аныяктарның болгаш уругларның спорт каттыжыышкыннарын деткип, аныяктарның күрүне политиказының талазы-биле Тыва Республиканың тускай сорулгаларын ажылдап кылырының база боттандырарының аргазы-биле кылып турар.

Күш-культураны болгаш спортту, туризмни, амыдыралын кадык хевирин пропагандалаары оон иштинде массалыг информация чепсектерин база дамчыштыр чорудуп турар.

7 чүүл. Күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының баш билип кылыр чүүлдери

Күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының баш билип кылыр чүүлдери болза:

бо Хоойлуга дүүштүр база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары биле муниципалитет девискээринге тус чер бот-башкарылгазының органнарының аразынга керээ (дугуржулга) езугаар күрүненің аныяктар политиказын боттандырары;

тус чер программаларын, концепцияларын ажылдап кылыры, муниципалитеттің аныяктар политиказының талазы-биле шинчилелдерни чорудары болгаш ону херек кырында боттандырары;

Тыва Республиканың күрүне органнары биле тус чер бот-башкарылгазының аразында керээ (дугуржулга) үндезиннинге күрүненің аныяктар политиказын боттандырар ужурлуг тус чер органнарын хевирлеп тургузары;

муниципалитеттің аныяктар политиказын боттандырарынга тус чер бюджединиң чарыгдалдарының талазы-биле тус чер бюджедин хевирлеп тургузары;

уругларның болгаш аныяктарның инновация программаларын бюджеттен дашкаар акшаландырарын организастаары;

бо Хоойлуга, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг актыларынга дүүштүр, муниципалитеттің баш билип кылыр чүүлдеринге дүүштүр аныяктар политиказының өске-даа айтырыглары.

II КЕЗЕК. АНЫЯКТАРНЫҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ БОЛГАШ СОЦИАЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КАМГАЛАЛЫ

8 чүүл. Аныяк хамаатыларның эрге-хоойлу болгаш социал камгалалының магадылалдары

1. Тыва Республиканың аныяк хамаатылары Россия Федерациязының Конституциязында, Тыва Республиканың Конституциязында, бо Хоойлуда болгаш күштүг болуп турар хоойлудүрүмнерде хамаатыларга көрдүнген экономиктиг, социал, политика болгаш хууда эргелерин, хосталгаларын долузу-биле эдилээр эргелиг болгаш хүлээлгелерин күүседир ужурлуг.

2. Аныяк хамаатыларның эргелерин сагыырын дараазында чүүлдер-биле хандырар:

назы-харын барымдаалап, аныяк хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын кандыг-даа хевирбиле кызыгаарлаарын болдурбазы, а ол ышкаш хоойлуда доктаадып көрдүнмээн чурумга дүүшпес езубиле өске вазыннын хамаатыларынга көрдүнген хүлээлгелерни оларга хүлээдирин болдуруп болбас;

күрүненің аныяктар политиказының дугайында аныяк хамаатыларга таныштырары;

күрүненің аныяктар политиказын хевирлеп тургузарынга болгаш боттандырарынга киржир аргаларны аныяк хамаатыларга болгаш аныяктар-биле ажылдап турар юридиктиг эргелиглерге бээри.

9 чүүл. Магадылаан социал ачы-дузаны аныяк хамаатыларның алыр эргези

1. Аныяк хамаатылар эрхерээженинден, шажын-чүдүлгезинден, социал байдалындан болгаш орулгазының деңнелиндеп хамаан чокка күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмде көрдүнген социал магадылалдарны болгаш ачы-дузаны магадылалдыг алыр эргелиг.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары эң эвээш дээн социал ачы-дузаның күрүне стандарттарын хевирлеп тургузарда, аныяктарның онзагай сонуургалдарын болгаш негелделерин хандырар. Ол сорулгалар езугаар Тыва Республиканың эң эвээш дээн социал ачы-дузаның күрүне стандарттарын санап тургузуп тура, аныяктарның өөредилгезинин болгаш кижизидилгезиниң талазы-биле, психология, эрге-хоойлу, информация хандырылгазының талазы-биле ачы-дузаны, а ол ышкаш бүгү талалыг сайзырал талазы-биле аныяк хамаатыларның негелделерин хандырар социал инфраструктураны хөгжүдер талазы-биле ачы-дузаны баш удур көрген турар.

Медээ болгаш сүме-консультация ачы-дузазының эң эвээш дээн хемчээлдерин тускайлап көрүп турар, оларның иштинде:

аныяк кижиниң чурттап турар девискээринге медээ айтырып турар аныяк кижиге ажылдаар черлер программазынга даянгаш, социал-экономиктиг болгаш амыдырал айтырыгларын шиитпирлээринге деткимчени көргүзер.

2. Аныяк өг-бүленің хөгжүлдезинге, уругларын ажаарынга болгаш оларны кижизидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле аныяк өг-бүлелерге тус чер бот-башкарылгазының органнарының доктаадып тургусканы чурум езугаар хууда бажың тудар чер участоктарын үндүрүп бээринге, тараачын (арат) ажыл-агыйын чорударынга, сад, огород тударынга чиигелделерни көргүзер.

11 чүүл. Аныяктарның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын күрүненің талазындан деткиири

1. Нинтилелдің угаан-бодал болгаш чогаадыкчы күчү-шыдалын хевээр арттырар болгаш хөгжүдер сорулга-биле Тыва Республикада онза салым-чаяанныг аныяк хамаатыларны деткиир, оларның үре-түннелдиг чогаадыкчы езу-биле ажылдаарынга байдалдарны тургузары-биле:

аныяк талантыларны деткиир ажыл-чорудулгага деткимче кылып турар юридиктиг эргелиглерге болгаш кижилерге хамаарыштыр тускай чурумну болгаш байдалдарны тургузар;

аныяк эртемденнерниң болгаш специалистерниң чогаадыгларын нептередир талазы-биле деткимчени инновация программаларын болгаш төптерин тургузарының, деткириниң болгаш оларны дүүштүреринин аргазы-биле, автор эргелелин камгалаарының, лицензиялаарының база эрге-хоойлу болгаш экономика-биле холбашкан өске-даа ажылдарны боттандырарының аргазы-биле практикалаар;

Тыва Республикада социал-экономиктиг байдалды экижидери-биле холбашкан эртем шинчилелдерин чорударынга, оларның түннелдерин парлаарынга таарымчалыг байдалдарны аныяк эртемденнерге тургузар, а ол ышкаш бедик интеллектилиг кадрлар курлавырын хевээр арттырар болгаш хөгжүдер ажылдарны чорудар;

талантылыг аныяктарга көрдүнген күрүне шаннаддарын, стипендияларны, пособиелерни болгаш грантыларны тургузар;

чогаадыкчы мастерскаяларның, школаларның болгаш каттыжыышкыннарының, а ол ышкаш хуу өөредилге черлериниң ажыл-чорудулгазын деткиир;

аныяктарның эртем болгаш чогаадыкчы каттыжыышкыннарынга күрүне өнчүзү болуп турар культура-төөгү болгаш эртемтехниктиг объектилерни, аныяктарның чогаадыкчы болгаш шинчилел ажыл-чорудулгазын хөгжүдер сорулга-биле дамчыдып бээр, ук объектилерниң эки кадагалаттынган, оларны эгезинден-не канчаар ажыглаар дээн болдур, ол езугаар ажылдаан турары магадылаттынган турар ужурлуг;

аныяк хамаатыларның чогаадыкчы болгаш өскедаа чедиишкиннерин тодарадыр болгаш нептередир сорулга-биле конкурстарны, делгелгелерни, фестивальдарны, көрүлделерни, концерттерни, симпозиумнарны, конференцияларны болгаш семинарларны организастаар болгаш эрттирер;

талантылыг аныяктарның төлээлекчилериниң аныяктар чогаадылгазының республика, регионнар аразының, бүгү Россияның болгаш делегей конкурстарынга киришкен турарын хандырар;

эн-не салым-чаяанныг болгаш талантылыг аныяктар даштыкы чурттарның өөредилге болгаш эртем-шинчилел албан черлериниң өөредилге программаларын билген турарын. Ол черлерге билиин бедидерин, стажировкалаарын хандырар;

аныяк эртемденнерни болгаш специалистерни ажылга тургузар база оларның мергежил талазы-биле ижигеринге дузалаар сорулга-биле мергежилдер талазы-биле семинар-презентацияларны, стажировкаларны, студентилер практикаларын организастаарынга болгаш эрттиреринге деткимче көргүзер;

библиотекаларның фондуларын тургузар болгаш долдурар база эртем болгаш культура ажыл-чорудулгазының информация хандырылгазының күрүне системазын хевирлеп тургузарының талазы-биле хемчеглерни эрттирер.

2. Тыва Республикага талантылыг аныяктарны деткириниң республика программалары аныяктарның болгаш уругларның хөй-нинти каттыжыышкыннарының, чогаадыкчы эвилелдериниң, ачы-буян чедирер болгаш өске-даа фондуларының, өөредилге, эртем, культура албан черлериниң, өске-даа сонуургалдыг организацияларның болгаш тус-тус хамаатыларның киржилгези-биле боттандырар.

12 чүүл. Аныяктарның профессионал өөредилге чедип алырын күрүненің талазындан деткиири

1. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының дээди өөредилге черлеринге боттарының өөренгенин төлээри-биле аныяк хамаатылар кыска хуусаалыг, ортумак хуусаалыг болгаш узун хуусаалыг чээлилерни алыр эргелиг. Чээлилер дээш хуулар чандырарын күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнерде көрдүнген үндезиннерге болгаш чурум езугаар күрүне органнарының күсеян-биле боттандырган туруп болур.

2. Өөредилге албан черлеринге аныяктарның хөй-нинти каттыжыышкыннарының (өөреникчилерниң болгаш студентилерниң бот-башкарылгазының органнарының), студентилерниң профессионал эвилелдериниң ажыл-чорудулгазын деткээн турар. Айыттынган каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазынга киришкени-биле холбаштыр өөредилге черлеринге ажылай көөр чорукту болдуруп болбас.

3. Тыва Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органнары аныяк специалистерни белеткээр талазы-биле күрүне чагыын хевирлеп тургузарынга киржир, ону эргежок чугула саң-хөө болгаш материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарынга деткимче көргүзер.

4. Эртем чедип алырынга онзагай деткимчени алыр эргелиг аныяк хамаатылар болза:

хандырылгазы чегей өг-бүлелерден, хөй уругларлыг өг-бүлелерден;

көдээ черлерде чурттап турарлар;

амыдыралдың нарын байдалында туруп турарлар;

онза салым-чаяанныг аныяк хамаатылар.

13 чүүл. Аныяктарның хамааты, угаан-бодал, мөзү-шынар болгаш патриотчу кижизидилгези

Аныяктарның хамааты, угаан-бодал, мөзү-шынар, сагыш-сеткил болгаш патриотчу кижизидилгезин чоннуң чаңчылдарын, сагылгаларын, тыва улустуң этниктиг онзагай чүүлдерин барымдаалап ажылдап кылган болгаш Тыва Республиканың Чазааның база Дээди Хуралының (парламентизиниң) бадылаары кижизидилге концепциязын езугаар боттандырар. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары күрүненің аныяктар политиказын боттандырар талазы-биле хемчеглерни хевирлеп кылып тура, айыттынган концепцияны удуртулга болдурар.

14 чүүл. Аныяктарның чурттар аразында кады ажылдажылгазынга салдар чедирери

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары аныяктарның чурттар аразында кады ажылдажылгазынга салдар чедирери-биле:

чазактар аразында дугуржулгаларны чарарының болгаш боттандырарының, а ол ышкаш Тыва Республиканың аныяк хамаатыларын чурттар аразының культура, өөредилге, эртем-техниктиг, социал болгаш өске-даа программаларын системаларынга киириштирерин;

чурттар аразында кады ажылдажылганын организакчыларынга эргежок чугула медээлерни алырынга, документилерни ажылдап кылырынга, кады ажылдажылга талазы-биле эштежикчилерни шилиириниге дуза көргүзерин;

чазактар аразында дугуржулгаларын үндезининге боттандырар аныяктарның чурттар аразында кады ажылдажылгазының киржикчилериниге үнеркирер документилерни кылырынга бөдүүнчүткен чурумну тургузарын дамчыштыр боттандырар.

III КЕЗЕК. АНЫЯК ХАМААТЫЛАРНЫҢ КҮШ-АЖЫЛ КЫЛЫР БАЗА ЭКОНОМИКТИГ БОТ-ТУСКАЙЛАҢ БОЛУР ЭРГЕЗИН БОТТАНДЫРАРЫНГА САЛДАР ЧЕДИРЕРИ

15 чүүл. Аныяктарны ажылга тургузарынга ажылдаар черлерни тускайлап арттырары (квота бээри)

Тыва Республиканың девискээринге өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринге ажылдаар черлерниң нинти санындан 10 хуузу хемчээлдиг ажылдаар черлерни аныяктарга арттырарын (квоталаарын) доктаадыр.

16 чүүл. Аныяктарның сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын күрүненеп деткиири

1. Тыва Республикага экономиканың аңгы-аңгы адырларынга аныяк хамаатыларның күш-ажылчы инициативазын, аныяктар бүдүрүлгелерин болгаш аныяк хамаатыларның сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын социал-экономиктиг, организастыг болгаш эрге-хоойлу деткимчезиниң талазы-биле хемчеглерниң системазын тургузар.

2. Аныяк хамаатыларга сайгарлыкчы ажыл-чорудулга талазы-биле медээ, консультация ачы-дузазын алырын;

аныяк сайгарлыкчының эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарының сагыттынарын магадылаар.

3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары:

аныяктарның сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазынга чиигелделиг үр хуусаалыг чээли бээриниң чурумун болгаш негелделерин банк албан черлери-биле дугурушканын езугаар ажылдап кылыр.

4. Көдээни катап сайзырадып хөгжүдер талазы-биле аныяктарның фермер ажыл-агыйларын хөгжүдеринге болгаш өске-даа инициативаларга күрүне малды, черни, механизация чепсек-хереклерин садып алырынга, чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң талазы-биле чиигелделерни тыпсырының аргазы-биле салдар чедирер.

Күрүне эрге-чагырга органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары аныяктарның хууда болгаш коллективтиг сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын, оон иштинде чоннуң хереглел бараанныгын, тудуг материалдарын бүдүрериниге, тудуг ажылдарын кылырынга деткимче көргүзүп, салдар чедирер.

17 чүүл. Аныяктар бүдүрүлгези

1. Дараазында негелделерге дүгжүп турар коммерция организациязы аныяктар бүдүрүлгези болур:

ындыг коммерция организациязының штаттыг ажылдакчыларының 75 хуудан хөй аныяк хамаатылар болур;

(Улончызы 4-кү арыда).

Бодалдар боошкуну

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЭРГИП ЧОРААШ...

КАРА-ХӨЛ — Тыванын каас-чараш булуннарынын бирээзи. Тыванын эн ындыкы кызыгаары болбушаан, Хакасия, Алтай республикалар-биле кызыгаарлажып чыдар. Кара-Хөл чеже-даа кыдыг-кызыгаар черде чыдар болза, бодунун төөгүзү-биле Тыванын бир онзагай булуну болур. Шаг-төөгүден бээр хакастар, алтайлар, орустар-биле садыглажып, аралажып, эл-хол эдержип чораанын бистин өгбелеривис сактып чугаалажып чораанын дыннаан мен. Алаш бажы Даштыг-Хөлге турган бай Ананды Хертек бодунун үезинин эртем-билиглиг, мурнакчы үзел-бодалдыг кижизинге хамааржыр. Ол Тыванын 1921 чылда Суг-Бажынга турган ТАР Чазааның даргазы Хүн ноян, Буян-Бадыргының бир дугаар оралакчызы. Даштыкы херектер сайыдынга соңгуткан. Тыванын Моолга элчини бооп каш чыл ажылдаанынын соонда, ол үенин "модазы" халаптыг репрессияга таваржып шөлүттүргениннің соонда, өлген чери тывылбайн барган. Ам-даа агартынмаан кижилернің санында кирип турар.

Шынап-ла, Кара-Хөл аталдарлыг, эртем-билиглиг кижилернің чурту. Хоочун партия, күрүне ажылдакчылары чораан Шойгу Күжүгеттин, Иргит Очур-оолдун, Дмитрий Дардаштын, Климентий Очур-оолдун, Иргит Успунун, эртемденнер Тавак-оол Самданчаптын, Калин-оол Күжүгеттин, РФ-тин алдарлыг артистери Солун-оол Люндюптун, Ширинн-оол Хертектин, Хевзиг-оол Күжүгеттин, РФ-тин алдарлыг эмчизи Сайын Климнин, чогаалчы Виктор Саган-оолдун, генералдар Владимир Кара-Салдын, Сергей Күжүгеттин, инженер Кан-оол Сааяның дээш, санаар болза кижилер хөй. Тыванын ол-бо булуннарында, Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап чоруур эртем-билиглиг кара-хөлчүлер кайы көвей. Оларга чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланыр.

ТӨРЭЭН ЧЕРИН КЫМ-ДАА, КАЖАН-ДАА УТПАС, сактып чоруур, аргалыг-ла болза эки үүлдү кылыксаазы келир. Кара-Хөл чурттуг харылзаа сайыды чораан К. Иргит (ол ам бистин аравыста чок) орбита таварыштыр көргүзер баштайгы шенелде телевидениени төрээн чурту Кара-Хөлге тургусканы таварылга эвес, ол 1977 чыл. Оон бээр хөй суг аккан, хөй чылдар шуужун эрткен. Эки кылган ажыл элеп читпес дижир болгай, кара-хөлчүлер ам-даа чаңгыс чер-чуртуунун кылып кааны ак-көк экранын көрүп чорлар.

"Кара-Хөл" совхозтун эрткен оруунче кысказы-биле эргий көре кааптарга мындыг: 1959 чылда Кара-Хөл колхоз тургустунган. 60 чылдарның төнчүзүнде Кара-Хөл совхоз 30 мун хире хой, өшкүлүг, 300 хире чылгылыг, сарлыкты саналаска инектің ийи фермазы, 2 мун хире бода мал турганын совхозтун хоочуннары сактып чугаалажыр. Ол үеде, шыпап-ла, ат-алдарлыг малчыннар, саанчылар, езулуг-ла мал ажылының мастерлери чурттап чораан болдур ийин. Он чыл иштинде ажыл-агыйны хөй малдыг, бай-шыырак колхоз кылдыр тургузупканы, оларның карак кызыл, тура-соруктуг күш-ажылының ачызында чедип алдынган.

Бо хүнде Кара-Хөлдү эргип чорааш, кижинің бодалынга үүг-даа кирип кээр чорду. Ажыл-агый сандараан, ийи ферманың изи-даа артпаан. Ол хамаанчок, инек малы шуут төнген. Хөй эвес сарлык, хой, өшкү арткан. Хоочун малчыннарның кыштагсууру эвезирээн. Рыноктун каржы хоойлузунга "Кара-Хөл" совхоз шыдашпайн, шуут сандараан ажыл-агыйларның бирээзи болган. Бо-ла бүгү сандараашкыннарның түнелги кара-хөлчүлерни чүге чедиргенил деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр.

БИР ДУГААРЫНДА, мал оору дендеп барган. Ажыы-биле чугаалааргa, Кара-Хөл эн чоок чурттакчылыг суурдан 100 километр ырак турар. Кижи бодаарга, бо хире ырак черге оор барыктыг болгу дег. Мында ындыг эвес он, чээрбизи, коданы-биле сүре бээр апарган. Оорлаткан малын сүрүп чорааш, бо берге үеде кем-херекке-даа онаажып турган кижилер бар. Алаш бажындан алтайлар ажып келгеш, "бистің хөй малывыс оорлаан силер" дээш совхозтун 200 хире чылгызын Алтайдыва сүрүп ажыра берген. "Хат чок болза, сиген бажы шимчевес" деп чоннун чугаазы бар болгай, алтайлар аваа эвес негелде салып турар. Ол чылгы ам Алтайда кыштап турар. Айтырыгны Чазактың деннелинге чедир көдүрбес болза, алыры бергедеп барган дижип турдулар.

ИЙИ ДУГААРЫНДА, бир бергедеп турар айтырыг — арагалаашкын. Суурда хоралыг спирт садып турар "адрестер" көвүдээн. Чамдыктары хоралыг спирт садып турган байып, машина садып мунуп турда, чамдыктары хоранналып өлүп, кем-херекке онаажып, өлүп-чидип турары чажыт эвес. Бо айтырыгны Кара-Хөлге үзе шиитпирлеп ап болурунун аргазы бар. Мында суму чагыргазы, участок төлээзи, өске-даа хөй-ниити организациялары ажылдап турар болгай. Бүгү чоннун хуралын чыгаш, бо айтырыгны ажыыбиле чугаалажыр үе келген. Суму чагыргазының даргазы Иван Доржунун адынга чон улуг хомудалды чугаалап турдулар. Чүгле бодунун хууда машиназын мунуп алган шаап турар, оон-биле чүү-даа кылып турар деп. Ол хамаанчок чединмес өг-бүлелерге келген гуманитарлыг дузаламчы далганны улуг өртекке садып, шын эвес үлээн деп-даа турдулар. Черле ынчаш факт-барымдаа чок чижектер борта киирбедим. Чон вегелде тургузуп турда, үндезинниг үүлдерге даянып, чоорту үндүрүптер аргазы бар.

ҮШ ДУГААРЫНДА, нарын айтырыгларның бирээзи — кем-херек үүлгедиглери чылдан чылче өзүп турары. Арагалаашкынның түнелги кем-херекке келир. Чонунга ажыктыг сайгарлыкчы Александр Хертек өлүрүкчүнүн дерзин холундан өлгенинге чон хомудап турар. Кара-Хөлде

Амыдырал чеже-даа берге болза, Кара-Хөл ышкаш бай-байлак оранга кижилер канчап багай чурттаар боор. Мал өстүреринге дендии таарышкан оран-дыр. Халаптыг оорну, хоранныг спиртти чок кылгаш, чон шимчеп үнер болза, 2-3 чыл четпейн кара-хөлчүлер байып-сөгип болурунун аргазы бар. Төрээн черим, төрел чонумну эргип чорааш, өөруп-даа, мунгаралдаа, хорадап-даа, хомудап-даа чордум. Чонум мени деткип, мээн өөрүшкүмнү, мунгаралымны деңге үлежип, бир шын түнелди үндүрер дээрзинге идегедим.

үш кижинің ийизи ажыл чок. Ажылдаар дээрге, ажылчын олуттар чок, эн нарын айтырыгларның бирээзи мында. Оон түнелги ажыл чок аныяктарны кем-херек үүлгедиглеринге чедирип турары таварылга эвес.

Амыдыралдын нарын айтырыглары Кара-Хөлде көвүдээн. Чоннун чурттап чоруурунун деннели чылдан чылче кудулап кел чыдар. Кыдыг-кызыгаар черде чурттап чоруур көдээ чоннуң чамдык сайгарлыкчылар куду көрүп, дорамчылап турар. Бир шоодай тарааны бир хойга садыглап турган улус-даа турган дижир. Борта бир мындыг таварылганы киирип көрейн. Пенсионер Василий Күжүгет менээ чугаалады. Оон дөрт иннээн Дадар-оол Иргит кандыг-даа чылдагаан чок черге хөй оолдар эдертип алгаш келгеш, күш-биле хуваап чүдүрүп аппаргаш, соккаш садыпкаш, машина садып мунуп алган шаап турары шуут кайгамчык. Ол дээрге езулуг дээрбечи чорук-тур. Бай-Тайганың кожуун чагыргазының иштики херектер килдизи чүнү көрүп турарыл? Ам айтырыгны ИХЯ-нын терроризм талазы-биле килдизинге тургузары негеттинип келген. Берге үеде чон бот-бодунга дузалажып чурттаар хамаанчок, үптежип, дээрбедежип чоруурун кымга ажыктыгыл? Борта эрге-хоойлу органнары харыыны беріптер боор.

Кара-Хөлге эки кижилер чурттап чораанын канчап сагынмас боор, оон чижээнге колхоз даргалап чораан Б. Кошкар-оол хамааржыр. Оон улусчу аргабиле кылдыртып каан 5 көвүрүү, элээн эргижиреэн. Бо көвүрүглерниң салымчолу берге айтырыгларның бирээзи бооп турар. Көвүрүглер буступ, үрелир болза, бир талазында, озал-ондак болур, ийи талазында, кара-хөлчүлер орук чок артар апаар. Көвүрүглерниң бо хүнде ээзи чок, совхозта ону септеп кылыр хөренги кайда боор. Чурттакчылыг суурга чедир аргыжылга оруктарын "Тыва автоорук" эргелели харыылаар ужурлуг, ынчап кээрге, ол көвүрүглерни Ак-Довурактың орук-септелгетудуг эргелелинге үүлгедир үезин келген. Бо айтырыгга хамаарыштыр Бай-Тайганың чаа соңгуткан кожуун чагыргазы, Дээди Хуралдың депутады В. Кара-Сал тодаргай ажылды кылыр ужурлуг.

Кара-Хөлдүң чурттакчыларын бир дүвүредип турар айтырыг — космосче салып үндүрген спутниктерниң, ракеталарның артынчылары ук девискээрже доктаамал дүжүп турары. Бо ракета полигонунун девискээрин кончуг эки билир мен. Эрте аъдынын бажы хоя берген акым Дуган, Серекей-биле Улуг, Биче Абакан хемнериң баштарынга, Кара-Душ, Эзирлиг, Өстүг-Хемверге чоруп турган, ол ракеталарның артынчыларын чежени-даа көрген мен. Чеден чылдарның эгезинден бээр доктаамал чаап келген бузундулар. Бо айтырыгны Хакас Республиканың удуртукчулары бир дугаарында көдүрүп, оон чедирип турар хоразының компенсациязын төлээрин чедип алган. Кара-Хөлге хамаарыштыр ол кээп турар компенсация акшаны кожуун чагыргазының даргазы Дугар-оол Хертек бодунун туразы-биле чарыгдап, кара-хөлчүлерге чедирбейн турары хомуданчыг. Космосче спутник салып үндүрген соонда, ол акшалар доктаамал кээп турар. Акша-төгерик-биле холбашкан айтырыг нарын болбайн канчаар, борта хамаарылгалыг органнар кара-хөлчүлерге харыылап берiптер дээрзинге идегеп каайн.

ТУСКАЙ ЧАГЫРГАЛЫГ СУМУ болур дугайында айтырыгны кара-хөлчүлерниң көдүрүп үндүргени үндезинниг айтырыг-дыр. Үстүнде чугаалап турар компенсация акша дугайында айтырыг маргылдаалыг кылдыр тургустунуп кээрге, бо айтырыг тургустунуп келген хевирлиг. Тускай чагырганы бир шоодай тарааны, бир хойга кайын садыглай бээр деп. Эрткен чылын сайгарлыкчылар Кунгуртугнун Балыктыга бир шоодай далганны, бир молдургага садыглап турган деп бижип турдулар. Көдээ черни, хөөкүй чоннуң мөлчүксээрле кижилер көвүдээн үедир ийин.

КАРА-ХӨЛДҮ МАКТАВАС МЕН, кайгамчык чараш, байлак оран. Ол байлакты тус черниң чурттакчы чоннуң чедир ажыглаваан турары хомуданчыг. Чүгле чаңгыс балыкка доктаап көрейн. Кара-Хөлдүң бодунун балыы хөлүнге сыныпайн турарыдан, балыының эъди баксыраан деп, экологтар санап турар. Ол балыкты өлүргеш, дузап, кадырып турган, сайгарар талазы-биле айтырыгны шиитпирлеп көрзе.

"Кара-Хөл" совхоз кылдыр тургустунуп алгаш ажылдап, чурттап шыдавас болза, колхоз кылдыр эде тургустунуп алгаш, ажыл-агыйның айтырыын шиитпирлеп көрзе кандыгыл. Бо дээрге ажыл-агыйны коллективтиг арга-биле удуртурунун бир хевири-ле болгай. Ынчап кээрге, ажыл-агыйның айтырыын чаңгыс директор эвес, колхоз баштаар черн шиитпирлээр апаар.

Сергей ХЕРТЕК.

ООРЖАКТАР ТӨРЕЛ БӨЛҮҮ

Барымдаалыг тоожу

(Уланчызы. Эгези № 4, 6, 10 "Шында").

Акыларым Доргун-оол, Дөңгүр-оол өгленип-баштанып алганнар. Каш чыл эрткенде, бичии оолдар, уруглар немежип, ойнап, халчып турар апарган. Чайлаг-Алаак сумузунун 10 дугаар арбаны болу берген бис. Бо Ооржактарның ажы-төлдериниң ажы-төлдери 5 салгал ажып турар бис.

Улуг Ооржак сумузунун чаңгызы Ооржак Назыты бисти сүрүп келбээн-даа, чидирипкен. Ол олчаан барган. Ооржак Бокпай-оол Ооржаковичиниң уругларының ажы-төлдериден дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доосканнар хөй. Башкылар бисте 28 кижи, эмчилер, тускай мергежилдиглер чонунга бараан болуп ажылдап чоруурлар.

Улуг, Биче Ооржактарның сумуларының көшкүн араттарының салым-чолунун чаа оруу Тывага улусчу эрге-чагырганың тургустунганының соонда тодараттынган. 1921, 1930 чылдар үезинде ол төрел бөлүк улус амыдырында чаа үүлдерни, социал-экономиктиг айтырыгларны сонуургап, төөгүлүг ол улуг эргилдениң ужур-утказын ханыладыр билип, улусчу чаа тургузугнун идепкейлиг киржикчизи болу берген. Чон канчаар чурттап чорааш, кандыг чурттарга чедип алганының дугайында бодалдар революсчу чаа үзел-бодалды тывылдырган. Тыванын нам, чазаа Тывага улусчу эрге-чагырганың тургустунганыбиле холбаштыр социал-экономиктиг, политиктиг айтырыгларны амыдыралга бөттандырып, ону дүргедедир талазы-биле боттуг хемчеглерни ап эгелээн. Социалистиг чаартылгаларны тудуп киреринге кара чаңгыс быжыг быра — кадрлар белеткеп алыры. Улус ажыл-агыйын, культураны сайзырадырынга белеткелдиг кадрлар эргежок чугула. Ынчангаш ол айтырыгже улуг кичээнгейни нам, чазак угландырып эгелээн. Тыва оолдар, кыстарны өөредир дугайында дилегни СЭКП ТК-дан, Совет Чазактан дилээн. Эртем-билигге сундулуг, мерген угаанныг салым-чаяанныг тыва оолдар, кыстар ССРЭ-ниң өөредилге черлеринче өөренип киргеннер. Москваның КУТВ-ка (Төөн чүк улустарының коммунистиг университединге) өөренип турганнар хөй. М. Биче-оол, О. Ортун-оол, И. Лагбужап, З. Сапогова, К. Тува-Хөө, О. Шулуу болгаш оон-даа өскелер өөренип эгелээннер. ССРЭ-ниң Төп күүсекчи комитединиң чанында Ленинград хоорайда Төөн чүк биче буурай улустарын өөредир курска (педрабфакка) 1928 чылда бөлүк сургуулдар өөренип эгелээннер. Ооржак Лопсан-Кенден, О. Толгар-оол, М. Лама-Сурун, О. Аппый, М. Обус, О. Серенмаа болгаш оон-даа өскелер ол өөредилге черин 1934 чылда чедиштиннинг доосканнар, чаныр келгеннер.

Ленинградтың Герцен аттыг башкы институдунга өөренип турганнар база бар. Даг-Алтайның көдээ ажыл-агый техникумунун зоотехник, мал эмчизи, агроном салбырларынга өөренип, билиг чедип алгаш, чаныр келген тыва оолдар, кыстар база бар. Оларның аразында Дадар-оол, С. Сонам, Н. Конгар, И. Кызыл-оол, Т. Норбу, О. Түрген-оол, К. Аракчаа, А. Бичиижик, О. Куверензе болгаш оон-даа өскелер бар.

Даг-Алтайның башкы техникуму эге чада школаларынга башкыларны база белеткээн. Ол доозукчулар Тыванын улус өөредилгезинге төлептиг үлүгхуузун киириштиргеннер.

Бурятияның Улан-Удэ хоорайга (Монгол рабфак) эртем чедип алганнар база бар. Ооржак Хойлакаа, О. Сагаан-оол, М. Шырап, К. Тембирек болгаш оон-даа өскелер ону доосканнар. Өске-даа хоорайларга өөренип турганнар бар. Тыванын нам, чазаа МАРН ТК-дан, МАР-ның чазаандан Улан-Батор хоорайда ажыттынган нам школазынга Тывадан дыннакчылар хүлээп ап, өөредип бээрин дилээн. Төпшээрелди алган. Улан-Баторда партия школазынга өөренирбиле Төөн-Хемчик кожуундан Чайлаг-Алаак сумузундан (амгы Чадаана) Ооржак Содунам Д., Монгуш Мыныа Д., Монгуш Чыган, Монгуш Самбуу, Хөндергей сумузундан Ховалыг Маннай-Байыр болгаш оон-даа өскелер чоруткан. 1922 чылда киргеш, 1925 чылда доозуп келгеннер. Ооржак Содунам Д. ол школаны кызыл дипломнуг доосканн. Ол төрүмелиндеп эртем-сургуулга салымныг кижи чораан чүве-дир. Ооржак Содунам Чайлаг-Алаак хүрээзиниң чоогунга чурттап турган болгаш лама башкылардан моол дылды олардан өөренип ап турган база чадавас. Ол Кызылга 1925 чылда моол дыл өөренир школаны ажыткаш, моол дылды башкылап турган. Оон ады тыва черге дораан тарай берген. Угаан-сарыылдыг кижи дугайын чон чугаалажы берген. Ынчап чоруй, 1926 чылда Ооржак Содунамны ТАРН ТК-ның чиңгине секретарынга соңгаан. Содунам ол ажылдап турган, Ленин дугайында улуг хемчээлдиг шүлүк бижээн. Ында Ленинниң овур-хевирин ол тодаргай чуруп көргүскен. Октябрь революциязы — хосталганың революциязы, оон ачызында 1921 чылда Тывага тиилээн Улусчу революцияның ачызында бүгү тыва араттарның амыдыралчуртталгазы ам үндезинниг-биле өскерилген деп, ол айыткан. Ийи статья база бижээн. "Танды-Тыва улус", "Уран-Хай край" деп ат-биле бижиттинген. Марксисчи-ленинчи теория биле практиканы чарлып болбазының дугайын, тываларның эртип келген оруун, колония адаанга дарладып чораанын ол онзалап демдеглээн. Танды-Тыва Улус республиказы болза бодунун иштики херектериниң талазы-биле хостуг, кымдан-даа хамаарылга чок. Танды-Тыва улустун тускай күрүнези болганывыстан бээр кашла чылдар эртип тур деп айыткан. Танды-Тывазының эрге-шөлээ чок чорааны бо революция-биле узуткаттынган. Танды-Тыва улус ТАР-ны ам боттарывыс башкарып турарывыс бо.

Ооржак Содунам ТАРН ТК-ның чиңгине секретарынга 1927 чылда база катап соңгуткан. Ажылынга сеткил-сагыжындан бердинген эрес-дидим, уйгучыдын чок кижи чораан. Ленин дугайында шүлүк, статьялар ол үенин аайы-биле бедик деңнелге бижиттинген.

1928 чылда ол база катап соңгуттурган. Ооржак Содунамга болгаш ТАР Чазааның удуртулгазынга удур сүлчээ тургустунуп эгелээн. Ол сүлчээнің киржикчилери: Иргит Шагдыржап, Сат Чүрмит-Тажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол. 1928 чылда ТАРН ТК-ның II Онза пленумун чыылдырарын негээннер. Сүлчээнің киржикчилери аная ТАРН ТК-ның болгаш ТАР Чазааның адынга янзы-бүрү хөй хоп-меге нүгүлдүг айтырыгларны көдүргеннер. Тыванын Чазаа Тывага феодалдыг езу-чурумну хевээр арттырар деп турар. Нам, чазактың удуртур аппарадында барыын үзелдиг кижилер ажылдап турар. Нам, чазактың бажында аңгы-ызыгууру таарышпас буруу үзелдиг кижилер бар дээн чижектиг айтырыглар-дыр. Аная дорт хамаарылгалыг деп 16 кижини адап тургаш, илеткелге шүгүмчүлээннер.

ТАРН ТК-ның соңгуткан пленумунга Ооржак Содунамның хуу хөрээн көрүп чугаалашкан. Чугаалашкан айтырыгларга ол дорт хамаарылгалыг деп мегелеп, нүгүлдеп тургаш, чиңгине секретарьдан ону дүжүргеен.

ТАРН ТК-ның II Онза пленумунун шиитпири-биле ТАР нам, чазааның ажылдакчыларын нүгүлдеп, үндезин чок черге буруудадып, массалыы-биле үндүргеен. ТАРН ТК-ның чиңгине секретарынга, ТАР Чазааның башынга, ТАР Биче Хурал президиумунга Иргит Шагдыржап, Сат Чүрмит-Тажы, А.-Т. Хемчик-оол боттары эрге-дужаалды таарыштыр үлежип, олуруп алганнар.

Ооржак Содунамны аңгы-ызыгууру багай деп буруудаткан бир чүүлү ол. Ооржак Содунам пленумга: "Мени аңгы-ызыгууру багай кижи деп турар-дыр силер. Ачам — Ооржак Допчаа деп кижи. Актың Улуг Ооржак сумузундан ачазын эдерип ол көжүп келген, адазы ядыы кижи. Ам Чайлаг-Алаак сумузунун Бора-Чыраа деп черде чурттап олурар. Ачам, авам ам дээрезинде дириг, ачам 75, авам — 71 харлыг, хынап, айтырып көрүнер даан"—диген.

Ооржак Содунам ол ажылынга ажылдап турган болза, тыва черге үениң байдалы-биле хөй эки чүүлдерни кылыр турган. 1930 чылда бай-шыырак кижилернің эт-хөренгизин, мал-маганын хавырып, эрге-чагыргага чораан кижилерни шөлүүрүн шөлүп, хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиишкин турду. Ол кижилер өскениң күжү, угааны-биле, өскениң дылы-биле кадык чивээн, боттарының карак кызыл ажылы-биле, оон ачызыбиле чурттап чораан кижилер-дир. Бир эвес Ооржак Содунамны деткип, 1938 чылга чедир ажылдаткан болза, репрессия тыва черге турбас турган. 1928 чылдан 31 чылга чедир Ооржак Содунам ТАР чазааның секретарынга ажылдап турган. 1931-33 чылдарда Төөн-Хемчик кожуунун кожкомунун секретарынга турган. Үр болбаанда ол ажылындан халашкан.

ТАРН ТК-ның II Онза пленумундан буруудаттырган 16 кижиниң хөрээ 1930-32 чылдарда С. К. Токаның холунче шилчээн.

Тывага 1931-32 чылдардан-на эгелеп, кем-буруу чок кижилерни нүгүлдеп, уурук-сууруктап чок кылып эгелей берген. Оон чижээ, Монгуш Буян-Бадыргы, Куулар Дондук. Ол чорук хөрлээлезе-хөрлээлезе, тыва черни ханныг репрессияларга чедирип келген. 1938 чылда Тыванын арат чонунун дайзыннары японну күзээн контрреволюстуг троскийчи, кенденчи Чүрмит-Тажы, Данчайларның дугайында үндезин-факт чок черге меге медээ чогаатказ, арат чонга ТАРН ТК-дан дыннадыг кылган турган. Оон удатпаанда, 1938 чылдын октябрь 16-да ТАР-ның арат чонунун өжээнниг дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Данчай, Бириңдей, Лопсан, Суңгар-оол, Сеңгижик, оларның дугайында онза ажык шүүгүнүн шииткен доктаалын езугаар боолап шииткен. Серен, Тотканны боолап шиидер дээнин солааш, кайызындаа 8-8 чылдарда эдип-чазаар кара-бажыңга олуртур кылдыр шииткен.

РСФСР-ниң Кеземче-чорудулга хоойлузунун 389 чүүлүнүн 2 пунктузун удуртулга болдургаш, РСФСР-ниң Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязындан доктаатканы: үстүнде ады кирген 9 кижиге хамаарыштыр 1938 чылдың октябрь 13-те Тыва Арат Республиканың Дээди судунун онза суд коллегиязының шииткелин РСФСР-ниң КИК 5 чүүлүнүн 1 пунктузун езугаар күш чок болдуруп солааш, херекти соксадыр. Васькин даргалаан, суд кежигүннери: Нацентова, Овчинникова.

ТАРН ТК-ның III пленумунга С. К. Тока илеткелинге мындыг янзылыг кыйгырыг салган. Чүрмит-Тажы, Данчайларның кады ажылдап чораан эш-өөрлерин, арттырып каан артыышкыннарын дазылындан тура тырткаш, чок кылыр. Янзы-бүрү контрреволюстуг дайзыннар-биле демисел чорударда, хан-чиңден кортпас кадрлар белеткээр деп сорулга салган. Ханныг репрессия үезинде ажылдап турган дириг херечилер, фактылар арттырып болбас — Токаның кол сорулгазы ол турган.

Ооржак Содунамны 1938 чылдың декабрь 14-те тудуп хоруглаан. Содунам Допчаевичиниң хөрээн 10 чыл болганда, күрүне байысаакчызы Дыртый-оол сайгарып эгелээн. Оон мурнунда ажылдап чораанының дугайында оон байысаакчы чаңгыс-даа айтырыг салбаан. А Японня дугайында хөй айтырыг салып байысааган. "Японнягa чагыртыр сен бе? Японнаның дузазы-биле нам, чазакты дүжүрер деп турган сен бе? Япон империалистерни күзээр сен бе?

Биче ООРЖАК.
(Уланчылыг).

КӨЖАЛАРЫМ

Аалым болган, чуртум
болгаш
Аңнар турлаа
Бай-ла-Тайгам.
Акы-дуңма чонум болган
Авыралдыг кожаларым.
Чуртум болган, аалым
болган
Чуңма турлаа
Бай-ла-Тайгам.
Чуржаат, катаат чонум
болган
Чугаа-сооттуг
кожаларым.
Чонар-дажы көстүп
чыдар
Чойган, пөштүг
Бай-ла-Тайгам.
Чогун-барын деңге
көржүр
Чоогумда кожаларым.
Кудай дээрже бедик
берген
Куржаангылыг
Бай-ла-Тайгам.
Кулаам биле караам
болган
Кудумчуда кожаларым.

БО-ЛА БОЛГАЙ

Ажай-буурул Бай-Тайганың баарында
Аржаан суглуг Хемчик хемниң унун дургаар
Тудуг-сууру ак чайт кылдыр шөйлүп баткан
Туруксанчыг, чурттаксанчыг чараш суурум.
Деми чаңгыс эрес чоннуг
Тээли суурум бо-ла болгай.
Ажы-төлдүн алыс келир үезин дээш,
Ада-өгбе таваан салып бодараткан,
Тураскаалдар аян киирип арнын каастаан
Душтуум кыска келгеш душкан чараш суурум.
Деми чаңгыс шевер чоннуг
Тээли суурум бо-ла болгай.
Арат чону бергелерге белен тоовас,
Амыдырал-чуртталга дээш ажыл-ишчи,
Аалдап келген кым-даа кижи магадай бээр
Аяс дээрлиг, ажык шөлдүг чараш суурум.
Деми чаңгыс кежээ чоннуг
Тээли суурум бо-ла болгай.

ТЭЭЛИНИҢ КАЛБАК ШЫГЫ

Тээлиниң калбак шыгы
Тергиин шык деп
мактап боор мен.
Чүү барыл, кандыг
шыгыл
Шүлүүм орта
таныштырайн.
Хөөретпес мен.
Арбын сүрүг кыш,
чай чок
Аная оттааш чудап
көрбээн.
Кажанда-даа каандавас
Кайгамчыктыг шык-ла
болгай.
Шуут-ла хевис!
Оттаан малды ончалап
көөр
Ортузунда
Хараар-Тейлиг,
Аараанда чалап ижер
Агып чыдар аржаан
суглуг.
Ындыг шык боор!
Кара суунда
балык-байлаң
Каранашкан чемнеп
ойнаан.
Шыкты дургаар чазын,
күзүн
Шынаа кужу
чиртилежир.
Бир-ле хөгжүм!
Чайгы изиг хүннер
кээрге,
Чанында хөл чалгып
чыдар.
Серинттенип алам
дээнзиг
Сени чайгаар кыйгыра
бээр.
Магалыг-ла!
Кышкы соокта
кезек-кезек
Кылын булук ону
дуглаар
Кырган, чалыы бүгү
улус
Кышты өттүр аная
ойнаар.
Хөглүүн канчаар!
Богда бурган чаяап
каан дег
Бо хире онза шыкты
Караам чок бе,
үнүм чок бе
Канчап черле мактавас
мен.
Мактап чор мен.
Черивиске четтирдим
деп
Черге чедир мөгеели.
Даглар, хемнер,
буга дөзүн
Таалал-биле
дагыылынар.
Дагып чоруул.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

коммерция организациязының уставында көрдүнген ажыл-чорудулгазының кол-кол хевирлери Тыва Республиканың аныяктар талазы-биле күрүне политиказының сорулгаларынга дүгжүр ужурлуг.

2. Коммерция организациязын ону аныяктар бүдүрүлгезинге хамаарыштыр кол ажыл-чорудулгаларының Тыва Республиканың Чазаа күүсекчи эрге-чагырганың аныяктар херектериниң талазы-биле органының киргенин езугаар чыл санында бадылаар.

3. Күүсекчи эрге-чагырганың аныяктар херектериниң талазы-биле органы аныяктар бүдүрүлгелериниң дangзызын Тыва Республиканың Чазааның тодарадыры чурум езугаар оон билдиришкининиң үндезининге хамаарыштырып киирер.

4. Аныяктар бүдүрүлгелериниң дangзызынга киргеннер баштайгы үш чылда үндүрүглериниң Тыва Республика бюджединге кирер кезээнден хостаттырар.

5. Тыва Республиканың Чазаа аныяктар бүдүрүлгелеринге барааннар бүдүреринге болгаш ачы-дуза чедиреринге күрүне чагын конкурс езугаар боттандырар. Күрүне чагы материалдыг курлавырлар болгаш акша-хөреңги-биле хандыртынар.

6. Чаа тургустунган аныяктар бүдүрүлгези бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын организастаарынга чарыгдалдарның чамдызын дуглаар кылдыр дотация бээрин Тыва Республиканың Чазаандан дилээр эргелиг. Аныяктар бүдүрүлгелеринге дотацияны конкурс түнелдерин езугаар күрүненің аныяктар политиказының кол угланыышкыннарынга дүгжүрүн барымдаалап, акша-хөреңгиниң бары-биле бээр. Ол кадында дотация бирги чылда бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын организастаарынга херек кырында чарыгдалдарның 50 хуузун, ийиги чылда — 30 хуузун, үшкү чылда — 10 хуузун ашпас ужурлуг.

7. Аныяктар бүдүрүлгелеринге дотацияны ол бүдүрүлгелер биле Тыва Республиканың Чазааның аразында кереэ езугаар бээр.

18 чүүл. Аныяктар бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу таарыштырылгазы

1. Аныяктар бүдүрүлгелерин болгаш каттыжыышкыннарын (моон ыңай — аныяктар бүдүрүлгелери) бүрүткеп турар үеде бүрүткел чыылдазын чиигеткен хемчээлге — ниити доктааткан чыылда ставказының 50 хуузундан ашпас — киирер.

2. Организас-эрге-хоойлу хевиринден, ажылдап турарларның санындан база ажыл-чорудулгазының хевиринден хамаарылга чокка аныяктар бүдүрүлгелери Тыва Республиканың бюджединче кирер ужурлуг үндүрүглерден болгаш чыылдалардан, бир эвес олар ол хөреңгилерни төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының шиитпирибиле тургузар ачы-буян фондуларынче, уруглар база школа назы четпээннер албан черлерин, аныяктарның чуртталга комплекстерин, чурттаар чер аайы-биле клубтарны хөгжүдеринче чарыгдаан таварылгада, хостаттырар.

3. Бюджеттен дашкаар аныяктар фондуларының, тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң, а ол ышкаш көрдүнген сорулгазынга ажыглаар аныяктарның сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиир болгаш хөгжүдериниң күрүне программазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле аныяктар бүдүрүлгелерин эргежок чугула бүдүрүлге чепсектери база оран-бажыңы-биле хандырарын, оларның коммерция ондаандан камгалалын, болур-чогууру-биле ажылдап кылдынган хүлээлгелерни болгаш магадылалдарны бээрин, чаа тургустунуп турар аныяктар бүдүрүлгелеринге кадрлар өөредирин база тургузукчу документилерни ажылдап кылырын акшаландырарын, күштүг бооп турар хоойлужудулга дугайында медээлер-биле хандырарын база оларны ажыглаарының методиктиг сүмелери-биле хандырарын, ол ышкаш бо Хоойлу-биле база Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг актылары-биле көрдүнген оон аңгы-даа хемчегларни хандырарын боттандырар.

4. Аныяктар бүдүрүлгелери лицензия ап тура, ажыл-чорудулганың күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарының болгаш

эрге-чагырганың ол талазы-биле тускай төлээлеткен органнарының лицензиялаар хевирлериниң лицензия чыылдаларын чиигеткен хемчээлге — ниити доктааткан ставкаларның 50 хуузу четпес — төлээр.

5. Өөреникчилериниң, сургуулдарның, хүндүскү салбырларның студентилериниң кичээлден дашкаар үеде ажылы дээш ажыл төлевири (шалыңы) орулга үндүрүүнден, социал страхование, Пенсия фондузунче, чурттакчы чонну ажыл тургузар фондуже төлелгелерден хостаттынар.

19 чүүл. Аныяктарның биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиринің инфраструктуразы (хандырар иштики тургузуглары)

1. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының чанынга аныяк хамаатыларны болгаш аныяктарның биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиири-биле аныяктар программаларын база инициативаларын деткиириниң фондузу, Күш-ажылдың аныяктар биржазы ышкаш тускай тургузуглар, уставтарынга болгаш дүрүмнеринге дүүштүр ажылдаар тускай тургузуглар, а ол ышкаш аныяктарның ниитилел ужур-дузалыг инициативазын хөгжүдеринче угланган өске-даа тургузуглар тургустунуп болур.

2. Аныяктарның сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиир хандырылга тургузугларының бүдүрүлгелериниң ажылдары болгаш ачы-дузазы күрүне болгаш керээлиг расценкалар-биле төлеттинер.

3. Аныяктарның биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиир инфраструктурага хамааржыр бүдүрүлгелер (Күш-ажылдың аныяктар биржазы, Аныяктарның маркетинг төвү, Аныяктар инициативазын деткиир фонд болгаш өске-даа) республика бюджединче үндүрүглер төлээринден хостаттынар. Ук инфраструктураның бүдүрүлгелеринден кирген акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың аныяктар политиказын боттадырарынче углаар. Инфраструктураның бүдүрүлгелери лицензия ап тура, күрүне пошлиназындан хостаттырыр болур.

IV КЕЗЕК. КҮРҮНЕНИҢ АНЫЯКТАР ПОЛИТИКАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ ҮНДЕЗИННЕРИ

20 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазының күрүненің аныяктар политиказын боттандырар органнары

1. Тыва Республикада күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле хемчегларни Тыва Республиканың Чазаа, яамылар болгаш ведомстволар боттарының албан-хүлээлгелериниң аайы-биле боттандырар. Күрүненің аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле адырлар сорулгаларын боттандырарын хандырарын болгаш күүседикчи эрге-чагырганың республика органнарының ажылының дүүштүрүлгезин, а ол ышкаш республика хемчеглериниң тус чер бот-башкарылгазының органнарының база күрүненің эвес организацияларның хемчеглери-биле дүүштүрүлгезин Тыва Республиканың Чазаа күүсекчи эрге-чагырганың аныяктар херектериниң талазы-биле төлээлеткен органын дамчыштыр боттандырар. Ук органның тургустунарының, тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының чуруму күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле тодараттынар.

2. Тыва Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органының аныяктарның күрүне политиказын боттандырар талазы-биле кол-кол сорулгалары болза:

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының аныяктарның күрүне политиказының кол-кол угланыышкыннарын ажылдап кылырының, боттандырарының база хандырарының талазы-биле ажыл-чорудулганы дүүштүрери;

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының чогуур органнарының ажыл-чорудулгазының методиктиг хандырылгазы;

кадрлар-биле хандырылгазынга салдар чедирери;

аныяктарның ниити-россия болгаш девискээрлер аразының хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле демнежип ажылдаары;

аныяктар политиказының талазы-биле чурттар аразында харылзааларны боттандырары, бодунуң харылаарынга көрдүнген айтырыглар талазы-биле делегей организацияларыбиле кады ажылдажылганы дүүштүрери.

Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың органының ажыл-хүлээлгелери болза:

Тыва Республикада күрүненің аныяктар политиказының кол-кол угланыышкыннарының талазы-биле саналдарны ажылдап кылыры;

аңаа харылаары-биле көрдүнген айтырыглар талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин ажылдап кылыры болгаш Тыва Республиканың Чазаанга доктааткан чурум езугаар киирери;

күрүненің аныяктар политиказын деткиир болгаш боттандырар инфраструктураны хевирлеп тургузары;

күрүне эт-хөреңгизин күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр эргелеп башкарары база баш билири;

күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле федералдыг база чурттар аразында программаларынга чагыкчы болур албан-хүлээлгелерни боттандырары;

бодунуң адаанда юридиктиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүнген чурум езугаар башкарары.

3. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) чыл санында күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле айтырыгларның органнарынга, тус чер бот-башкарылгазының ындыг органнарынга кадрларны белеткээри болгаш оларның ажылының методиктиг хандырылгазы;

күрүненің аныяктар политиказының ажыглаарының дугайында отчет-биле кады киирер.

4. Тус чер бот-башкарылгазының органнары күрүненің аныяктар политиказын харылап турар органбиле дугуруштунганын езугаар муниципалдыг девискээрге күрүненің аныяктар политиказын боттандырар органнарының тургузуунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

21 чүүл. Аныяк хамаатыларга социал ачы-дуза көргүзер албан черлери

1. Аныяк хамаатыларга социал ачы-дуза көргүзер албан черлери болза:

аныяктарга социал-психологтуг дузаның төптери;

аныяктарга социал албаннар;

күш-ажылдың аныяктар биржалары;

аныяктарга информациямедээ төптери;

аныяк өг-бүле деткимчезиниң төптери;

элээдилериниң аныяктар төптери болгаш клубтары;

аныяк хамаатыларга тускайжыттынган социал ачы-дуза көргүзериниң өске-даа албан черлери.

2. Тыва Республиканың аныяктарынга социал ачы-дузаны көргүзер албан черлериниң ажыл-чорудулгазын ол албан черлериниң дугайында дүрүмнер-биле таарыштырар.

3. Аныяк хамаатыларга социал ачы-дузаны көргүзүп турар күрүне албан чериниң эрге-байдалын (оон ажыл-чорудулгазының деңнелинге болгаш хевиринге дүүштүр категориязын болгаш хевирин) күрүне аккредитациязының үезинде доктаадып тургузар.

4. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары аныяк хамаатыларга социал ачы-дузаны көргүзүп турар бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга оларга Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускай сорулгаларлыг программаларынга дүүштүр чогуур материал-техниктиг болгаш акша-хөреңги деткимчени конкурс үндезининге тывыспышаан дузаны көргүзер.

5. Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынга киржип, оларга өөредилге-методиктиг, медээ-информация, эрге-хоойлу дузазын көргүзүп турар күрүне албан черлериниң кол сорулгалары болза:

республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга чаңгыс аай турушту хандырары;

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле айтырыгларның органнарынга, тус чер бот-башкарылгазының ындыг органнарынга кадрларны белеткээри болгаш оларның ажылының методиктиг хандырылгазы;

күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле хемчегларни ажылдап кылып база боттандырып турарларга информация-медээ ачы-дузазын чедирери;

күрүненің аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлу дузазын күрүне эрге-чагыргазының органнарынга, тус чер бот-башкарылгазының органнарынга, аныяктарның хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, аныяктар бүдүрүлгелерингe, аныяк хамаатыларга чедирери.

22 чүүл. Аныяктарның болгаш ургуларның хөй-ниити каттыжыышкыннары

1. Аныяктарның болгаш ургуларның хөй-ниити каттыжыышкыннары аныяктарның күрүне политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларыбиле тодарадыр чурум езугаар киржир.

2. Аныяктарның болгаш ургуларның хөй-ниити организацияларының күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынче угланган ажыл-чорудулгазын күрүне эрге-чагыргазының органнары мурнады көрүп деткиир.

3. Аныяктарның болгаш ургуларның хөй-ниити организациялары федералдыг, республика болгаш тус чер деңнелдиг аныяктарның комплекстиг программаларын боттандырарынга кереэ езугаар киржир эргелиг.

23 чүүл. Тускай сорулгалыг республика программалары

Күрүненің аныяктар политиказының кол-кол угланыышкыннарын колдуг кезиннде тускай сорулгалыг республика программаларын ажылдап кылырының болгаш хүлээп алырының күсели-биле боттандырар.

Айыттынган программалар тускай сорулгалыг федералдыг өөредилге, чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының, миграция политиказын хандырарының, биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткириниң, эрге-хоойлу реформазын хөгжүдериниң, экологтуг айтырыгларны шиитпирлээриниң, онза байдалдарның уржуктарын чайладырының, катап тургузулга программаларыбиле дүүшкен турар болгаш массалыг информация чепсектеринге парлаттынар. Ол кадында күрүненің аныяктар политиказының талазы-биле тускай сорулгалыг республика программаларын хүлээп алыры күрүненің аныяктар политиказының колкол угланыышкыннарындан айыттынган айтырыгларны үндүрүп каапканы ол эвес болур.

Аныяктарның күрүне политиказынга хамаарыштыр Тыва Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген чурум езугаар боттанып чоруттунар.

3. Социал болгаш экономиктиг хөгжүлдениң республика программаларының иштинге күрүненің аныяктар политиказын боттандырып чорударының кезектери база кирер.

24 чүүл. Тыва Республиканың күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынга күрүненің эвес организацияларның киржилгези

Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынга күрүненің эвес организацияларның болгаш хамаатыларның киржилгези күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр кереэ үндезининге боттанып чоруттунар.

2. Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынга киржип турар организацияларга болгаш хамаатыларга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга дүүштүр чиигелделерни тыпсып болур.

V КЕЗЕК. КҮРҮНЕНИҢ АНЫЯКТАР ПОЛИТИКАЗЫН ХАНДЫРАРЫ

25 чүүл. Күрүненің аныяктар политиказының сан-хөө хандырылгазы

Тыва Республиканың бюджединге, тус чер бюджеттеринге Тыва Республиканың күрүненің аныяктар политиказының талазыбиле тускай сорулгалыг девискээрлер аразының, республика болгаш тус чер программаларын, Тыва Республиканың аныяктарының социал хөгжүлдезинче угланган өске-даа программаларның база шиитпирлерниң кезектерин акшаландырары көрдүнер.

2. Тыва Республиканың күрүненің аныяктар политиказының хемчеглерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга дүүштүр бюджеттен дашкаар фондларның акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырар.

26 чүүл. Күрүненің аныяктар политиказын кадрлар-биле хандырары

1. Профессионал өөредилгениң өөредилге албан черлери Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет чагыларын езугаар күрүненің аныяктар политиказын боттандырып турар органнарга болгаш албан черлеринге специалистерни тускай сорулга-биле белеткээрин боттандырар.

2. Белеткел чорудар специалистериниң дangзызын Тыва Республиканың Чазаа тодарадыр.

27 чүүл. Күрүненің аныяктар политиказының информация-медээ хандырылгазы

1. Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарының талазы-биле информация-сайгарылга ажыл-чорудулгазын өөредилге-методиктиг, информация-сайгарылга болгаш эрге-хоойлу дузазын көргүзүп турар албан черлери боттандырып чорудар.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнары ажыл-чорудулгазының колдуг угланыышкыны аныяктарның амыдырал-чурттталгазы болгаш ажыл-чорудулгазы бооп турар массалыг информация чепсектеринге деткимчени көргүзер.

Деткимченің чуруму болгаш хевирлери, аргазы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларыбиле, өске-даа эрге-хоойлу актылары-биле тодараттынар.

28 чүүл. Күрүненің аныяктар политиказының эрге-хоойлу хандырылгазы

1. Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарының эрге-хоойлу хандырылгазын өөредилге-методиктиг, информация-сайгарылга болгаш эрге-хоойлу дузазын көргүзүп турар албан черлери боттандырып чорудар.

2. Күрүненің аныяктар политиказын дүүштүрүп турар күрүне болгаш муниципалитет албан черлеринге Тыва Республиканың аныяктарның күрүне политиказын, тускай сорулгалыг федералдыг программаларны болгаш оны боттандырары-биле холбашкан өске-даа шиитпирлерни боттандырарынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу дузазын көргүзер.

3. Күрүненің аныяктар политиказын боттандырарынга киржип турар аныяк хамаатыларга, аныяктарның хөй-ниити каттыжыышкыннарынга болгаш өске-даа организацияларга күрүненің аныяктар политиказын боттандырары-биле холбашкан хоойлужудулгага хамаарыштыр эрге-хоойлу ачы-дузазын хеласка көргүзер.

VI КЕЗЕК. ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛДЕР

29 чүүл. Эрге-хоойлу актыларын бо Хоойлуга дүүштүр эдери

Тыва Республиканың хоойлулары болгаш Чазааның эрге-хоойлу актылары, тус чер бот-башкарылгазының актылары бо Хоойлуга дүүштүр оон киирер.

30 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг бооп киреери

Бо Хоойлу албан хуузубиле парлаттынган хүнүнден эгелээш, күштүг бооп киирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Коллегия хуралындан

БЕДИК НЕГЕЛДЕ ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы 1999 чылда эмнелге-профилактика албан черлериниң ажылының түүнелдерин үндүрген коллегия хуралын эрткен неделяда эрттирген. ТР-ниң Чазааның Социал политика талазы-биле департаментиниң даргазы М. К. Наксыл, ТР-ниң Дээди Хуралында Социал политика талазыбиле комитеттиң даргазы Т. Б. Куулар, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызындан, РФ-тиң Күркамгаладылга фондузунуң Тывада салбырындан, республиканың методиктиг социал экспертиза комиссиязындан база эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң удуртукчулары болгаш кол специалистери коллегия хуралының ажылынга киржип, саналоналдарны берген.

ТР-ниң Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызының сайыды Б. К. Күдерек Чазактың социал политиказын боттандырарынга кадык камгалал албан черлери база эң кол рольду ойнап турар дээрзин айтып, оон ужур-дузазын илеткээн.

ТР-ниң Кадык камгалал шугумунда шупту 173 эмнелге-профилактика албан черлери хамааржып турар. 22 боттускайлаң амбулаторлуг поликлиникалар, 17 төп кожуун, 18 участок, 9 эмнелгелер, 6 диспансер, 100 фельдшер-акушерлиг пунктулар болгаш туберкулез санаторийлери чоннуң кадыкшылы дээш ажылдарны чорудуп турар. Амбулаторлуг поликлиника албан черлериниң 17-зи амбулаторлуг эмнээшкин, улусчу медицина төвү, медицинаның профилактика төвү, СПИД-ке удур демисел болгаш профилактика төвү, стоматологтуг болгаш хоорай поликлиникалары болуп турар. Үстүнде айыттынган албан черлериндеи аңгыда, дүрген дуза чедиреринің 17 станциялары болгаш салбырлары бар. Бо бүгү эмнелге албан черлеринде 1050 дээди эртемниг база 3794 ортумак тускай эртемниг эмчи кадрлары хаара туттунган. Кожуунларда 412 эмчи, 2136 эмчи сестралары чонунга буянын чедирип, ажылдап чоруур. 1999 чылда чурттуң аңгы-аңгы дээди өөредилге черлерин аныяк 35 специалист доозуп келгеш, эмчи кадрлары-биле чамдык кожууннарны четчелээн. Ынчалза-даа көдээ черлерде ажылдаарынга эргежок чугула таарымчалыг байдалдар тургустунмаанындан аныяктар найысылалче ажылдап кээп турар.

Яамының тургузуп турары кадрлар политиказы эмчи кадрлардан профессионал бедик негелдени негеп, лицензиялыг болгаш сертификаттарлыг ажылдаарының айтырыын чидии-биле тургузуп турар. Ынчангаш ажыл рывогунуң негелдези-биле ажылчы олут дээш чижилгенің эгези көстүп келген. Ол чүл дээрге кижи бүрүзүнден бижыг билигни, улуг дуржулганы, бурунгаар чүткүлдү, ажылынга чогаадыкчы сонуургалды болгаш дилээшкинни негеп турары-дыр. Ынчангаш эмнелге ажылдакчыларындан билиин доктаамал бедидип, өөредилгезин үргүлчүлээри негеттиниң келген. 1999 чылда чурттуң аңгы-аңгы клиниктиг ординатураларын 14 эмчи дооскаш, 5-и кожуунларже ажылдап чоруткан. Бо отчеттуг чылда 55 эмчилер билиин бедидип, республикадан дашкаар хоорайларга өөренген. 18 эмчи — дээди, 24 эмчи — бирги, 15 эмчи — ийиги, 24 эмчи категорилларын шынзыдып, аттестациялары эрткен. Эмчи мергежил эң-не хүндүткелдиг болгаш онзагай дээрзин бадыткап, чурттуң дээди өөредилге черлеринче олуттар дээш 253 абитуриентилер шылгалдаларга киришкен. Оларның 6-зы ортумак школаларны медальдар-биле доосканнар, а 15 кижи Кызылдың эмчи училищезиниң доозукчулары. Шылгалдаларга киришкеннерниң 86-зы бижыг билиин көргүзүп, дээди өөредилге черлериниң студентилери болганнар.

Бистің республика шыырак эмчилер-биле бижыглаттынган дээрзин бо санчурагайлар херечилеп турар. 1999 чылда 2 эмчиге "РФ-тиң алдарлыг эмчизи", 9 эмчиге "ТР-ниң Кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" аттарны, 1 эмчиге "Шылгарангай күш-ажыл дээш" деп ТР-ниң медалын, 13 кижиге Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың Хүндүлел бижиктерин тывысканы — оларның ажылынга кончуг улуг үнелээшкин-дир.

Республиканың кадык камгалалының шугумунга хамааржыр албан черлери бюджеттен акшаландырар албан черлери-биле бир дөмей, акшалавдырыышкын талазы-биле берге байдалда. Ылавгыя аарыг улусту эмнеп, карактаарынга эргежок чугула эмтаң садып алырының акшалавдырыышкыны чегей болуп артпышаан. Кызыл хоорайга 235 муң, Тожуга 174 муң, Таңдыга 164 муң рубль түүнүнге эм-таң-биле хандырылганы кылган бооп турар. Аңаа көөрде, Өвүр кожуунга 10 муң, Чаа-Хөлге 25 муң, Мөңгүн-Тайгага 45 муң рубльдерни бергени канчап-даа чөптүг эвес.

Республикадан дашкаар хоорайларга шинчидип эмнедири-биле эрткен чылын 210 кижини чоруткан. Оларның 96-зы бичии уруглар бооп турар. Соңгаар эмнедип чоруткан аарыг улус колдуунда чүрек-даамыр (чүрээ кемниг), нейрохирургтуг (баш мээзинде ыыктарлыг), арын-чаак кезээнде кемниг, карак аарыглар бооп турар.

2000 чылдың январь 1-ниң сан-чурагайы-биле алырга, республикада 158655 хөрээжен чурттакчы чон бар. Оларның 83241-и божуур назыда, 15-19 хар аразында 31742 кыстар бар. Ынчалза-даа чылдан чылче өзүп төрүүрү кызырлып олурар.

Республикада 106609 уруглар бар. Оларның кадыкшыл байдалын хайгааараары-биле 104 уруглар эмчилери ажылдап турар. Уруглар ортузунда диш, бес, карак, кулак, боостаа аарыглары эң-не нептереңгей. Аарыгларның кол нуруузу ажыглап турар чемнеривисте йодтуң чедишпезинден, школаларда өөренириңге болгаш санитарлыг нормага дүүшпес өрээлдиң чылыындан, чырындан, эт-септен тыптып турарын айтыр апаар.

Республиканың наркологтуг диспансериниң учедунда 7894 аарыг кижи бар. Оларның 5889-у хоочураан арагачылар. Арагадан хоочурап аараан кижилериниң аразында 1541 хөрээженнер база 1 элээди кижиниң бары кижи бүрүзүн бодандырар ужурлуг. Арагадан болгаш техниктиг спирт аймаандан кылган чажыт арагалар ишкининден 198 кижи өлген. Бо талазы-биле Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарда байдал чогумчалыг эвес. Хораннаныр өлген кижилериниң 32 хуузу 41-50 хар аразында, 51-60 аразында 27 хуу, 31-40 хар аразында 25 хуу, 21-30 хар аразында 5 хуу, 15-19 хар аразында 1 хуу бооп турар.

Кадык камгалалынга хамааржыр бүгү албан черлери чеже-даа берге байдалда болза, чоннуң кадыы дээш карак кызыл ажылдап чоруурун коллегия хуралы демдеглээн. Чазактың болгаш яамының күженишкинниг ажылының түүнелинде федералдыг болгаш республика чергелиг программаларны боттандырары-биле акшаландырыышкынны эмнелге албан черлери ап, чурттакчы чонга эмчи дузазын болгаш эмнээшкинни колдуунда халас чорудуп турар. Бо чылын ам-даа эки түүнелдерни чедип алырыбиле кадык камгалал албан черлеринге эде тургустунуушкунну кылып, эмчи дузазын көргүзериннге хөй талалыг чаа арга-хевирлерни киирер.

Айлаң МОНГУШ.

ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА

ТР-ниң Туризм департаментизи **февраль 16-да** Улусчу чогаадылга бажыңынга **"ТЫВА-ТУРИЗМ-2000" ДЕП ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКАНЫ** эрттирер. **Оон сорулгазы** — республикада туризм курлавырын тодарадыр болгаш "ТУРСИБ-2000" деп Новосибирскиге боор делгелгеге белеткениři.

Делгелге-ярмаркага турисчи фирмалар төлээлериннен аңгыда, туризм талазы-биле ажылдаар күзелдиг:

даштыкы дыл билир аныяктарны, дуржулгалыг туристерни, музей ажылдакчыларын, фольклор ансамбльдерин, хөөмейжилерни, даш чонукчуларын, хам-чүдүлге төлээлерин, саарлыкчыларны, арат-фермерлерни, автобустут чолаачыларны, бедик мергежилдиг поварларны бүдүн республикадан чалап тур бис.

Делгелге-ярмаркага **турисчи маршруттарны, дериг-хөрексөлди база ус-шөвер кылыгларын делгээр болгаш садар.**

Аңаа туризм талазы-биле кады ажылдажылганың дугуржулгаларын чарып боор.

Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 25.
ТР-ниң Туризм департаментизи, т. 3-76-87, 3-80-11.

СЕМИНАРЖЕ ЧАЛАП ТУР

ТР-ниң Туризм департаментизи экскурсоводтар белеткээр семинарны эрттирер деп турар. Туризм мергежили чедип алыр күзелдиг, ортумак болгаш дээди эртемниг аныяктарны семинарга киржиринче чаладывыс.

Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 25. ТР-ниң Туризм департаментизи, т. 3-76-87, 3-80-11.

"Селенджа" ном садыы орус дылда ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫН садып алырын сүмелеп тур.
Адрези: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1. Аэрофлот агентствозу, автобус доктаамы, 9.00-тан—17.00 шакка чедир чапсар чокка ажылдап турар.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4601.
Чаңыг 12.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465, корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.